

Ірена Книш

ІВАН ФРАНКО

ТА

РІВНОПРАВНІСТЬ ЖІНКИ

Вінніпег 1956

М. М. Сторосиук

Книжка

1956

ІРЕНА КНИШ

І В А Н Ф Р А Н К О

ТА

РІВНОПРАВНІСТЬ ЖІНКИ

У 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДИН

diasporiana.org.ua

Накладом авторки

ВІННІПЕГ, 1956.

Всі права застережені

Обладинка Катерини Антонович

Printed in Canada

З друкарні “Нового Шляху”

ІВАН ФРАНКО
(світлина з 1875 р.)

Вступ

Життя Івана Франка не тільки видало безцінні плоди його універсальної творчості, але воно сповнене щерть особистистими переживаннями й конфліктами, що різьбили його особовість та глибоко відбилися на його письменницькій праці.

При далеких від повноти й систематики сучасних виданнях його творів брак основної біографії є поважним недомаганням нашого франкознавства. Необхідний для неї матеріал дало б повне видання його листувань і публіцистично-полемічних писань — з його безпощадною щирістю, що творить його гар, такий незрівняний і непереможний.

Погляд, що для оцінки літературної спадщини не треба, мовляв, історії зеревиків автора, ношених ним краваток, споживаного меню ги жіножок, з якими він баламутився, був би оправданий тільки, якщо б ішлося про естетичну аналізу літературної критики.

Для нас же Іван Франко — це не тільки його “Мойсей”, “З вершин і низин”, “Зів’яле листя”, “Смерть Каїна”, “Бориславська епопея”, “Лис Микита” ги “Життя й слово”... Іван Франко — це відродження українського народу, якому він посвятив себе від раннього юнацтва та жив ним, тернів і трудився до останнього віддику. Сам життєпис Франка дав би змогу увійти в глибини духа його тривожної доби, бо в його напруженому й кипучому житті неповторно відзеркалились саме “зміст цього духу та його найсильніший вислів”.

Завданням цієї скромної публікації в 100-різгзя на родин одного з найбільших геніїв, яких видала українська нація на вселюдську міру, — пригадати українським жінкам Того, Хто їх любив, страждав через них, навгав їх, виховував і вивів на широку арену культурного й громадсько-політичного життя свого народу.

Коли сьогодні українські жінки нарівні зо своїми сестрами інших народів втішаються політичною й економічною рівноправністю в своїй сусільності, коли у-

країнський нарід може гордитися організованістю й жертвенністю в праці й боротьбі своїх дожок, то це в великій мірі завдягуємо теж Іванові Франкові. Краще як хтонебудь інший з його сугасників пізнав він величезні можливості залуження жінок до процесу культурного, економічного й політичного відродження української нації. Могутнім своїм духом і сильним своїм словом торощив закостенілі пересуди і прокладав шлях до щастя, світла й свободи. Він глибоко переживав історичну долю української жінки, його вражливе серце людини й поета обурювалося гнівом справедливості на відношення сугасної собі суспільности до жінок і розуміння їхньої ролі та він був тим, що помагав їм формуватися в перші бойові лави й штурмувати барикади духового міщанства й обскурантизму. З світа його ідей повними пригорщами зерпали і в палючих проміннях його духа гаргувалися такі провідниці українського жіночого руху й піонерки відродження української жінки як Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко...

Він був їм братом, товаришем, союзником і взителем, таким зостався для нас і по сьогодні.

Нехай же ж ця книжечка збудить в душах українських жінок вдягність до Івана Франка, апостола правди й права української жінки.

Вінніпег, у сервні 1956 р.

I.

ЛЮБОВ І ПОДРУЖЖЯ

... Було це року 1872, саме по полудні в суботу перед Зеленими Святами... Моя мама лежала в передсмертних муках, конаюча. Вранці в суботу я сидів у школі й мене напала страшна, ненатуральна, шалена веселість. Я сміявся без упину від 8 до 12 години. Прийшовши на станцію (в Дрогобичі), я почув — ну, що почув, не знаю. Знаю тільки то, що був дощ, я був голоден, не їв обіду, не обзирався, тільки почувши, що мама вмирає, як стій побіг піхотою до Нагуевич. Я прибіг по полудні, мокрий до нитки і застав маму конаючу. Вітчим сидів під вікном і чесав вовну. Я став коло постелі, не говорячи ні слова, — я тільки дрожав, — ані сльозинки не капнуло з моїх очей. Мама не могли говорити, але дивилися пильно на мене. Як виглядало тоді моє лице, — не знаю. Другого дня вранці мама вмерла. Вночі вони ще говорили з другою жінкою. (я спав) і тота жінка передала мені ось які слова: "Боже, Боже, — казали небіжка — мій Іванцьо грибіг з Дрогобиче, став коло мене і так сі чоґось гнівно на мене дивив, так гнівно, що Господи! Що я йому зробила злого?..." (з листа до Ольги Рошкевич, серпень, 1878 р. ¹⁾).

Це потрясаюче останнє бачення з матір'ю, яку він безмежно любив, крім болю й розпуки залишило в душі вразливого юнака рефлексію: "Хто знає, чи та причина психічної муки, яку я завдав моїй мамі в останніх хвилинах її життя, не схоче страшним способом відомститися на цілому мойому житті?..."

---

¹⁾ Цитати з листувань — наведені з праці Михайла Возняка п. н. "Автобіографічний елемент в оповіданні Франка — На дні" (місячник "Живе Слово", Львів 1939 та В-во Львівського Університету, 1955) і Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (видав д-р Лев Когут, Чернівці, 1910 - 1912, т. II - VIII). Підкреслення в текстах — нові та деякі мовні й правописні зміни, особливо в "Переписці" Павлика. "Переписка" в 3-ох опрацьованих книгах — власність бібліотеки Українського Національного Об'єднання — У.Н.О. в Монреалі.

Маючи 9 років, Іван Франко втратив батька, 15-річним хлопцем залишився без матері.

Іван Франко
(світлина з 1870 р.)

Немов запластою гіркого сирітства був розголос, що йшов за Франком від наймолодших років. Ще недорослий школяр-гімназист стягав увагу своїх наставників, учителів, товаришів. Хлопчина позначений феноменальною пам'яттю й мовними здібностями, сильно вирізнявся від свого довілля²⁾. Як було не подивляти того, хто зумів слово в слово переповісти цілгодинний виклад професора історії? Як не пишатися товаришем, що шкільні задачі писав віршем у формі історичних

²⁾ В біографічних згадках про Франка повторяється викривлений образ його шкільних років, як ось: "А в школі Василян ще збільшилися немилі обставини школярського життя, де навіть самі вчителі насміхалися й збиткувалися над несмілим і заляканим селяхом. Боязкий, неодягнений і нечесаний хлопчина надавався на посміховище товаришам і безборонну жертву вчителям..."

Проти такого неправдивого навітлення виступив Франко в львівському журналі "Учитель", стверджуючи, що "ті слова могла спродити тільки хвора фантазія письменника, що не вміє уявити собі селянського хлопця йнакше, як боязким, неодягненим та нечесаним. Щоправда, бували в мене в перших днях шкільного життя прикrostі з товаришами, але ті прикrostі були хвилеві та скоро минуші і швидко перейшли в приємне товариське співжиття. Так само про вчителів Василян, під котрими я проходив ті три роки нормальної школи, з виїмком о. Телесницького, що мав пасію до биття дітей, не можу сказати нічого злого, а навпаки, такі вчителі, як клирик Крушельницький, що був господарем класу в другій класі, о. ректора Барусевича, що вчив німецького в третій класі, катехиту о. Красіцького, родовитого поляка, та о. Немиловича, пізнішого ігумена, що був у нас господарем у четвертій класі, згадую, як про світлих, гуманних та симпатичних людей, що вміли впоїти дітям не страх, а замилювання до науки та до чесного, трудящого життя". (Уривок статті "В інтересі правди", написаної 23. X. 1913).

поем, епопей і драм, до того на різних мовах?! Ще перед закінченням гімназії його твори друкувалися в львівському студентському журналі “Друг”. Близькі товариші знали, що автор “Джеджалик” — це Франко. Йому віщували блискучу життєву кар’єру, для найближчого оточення він став свого роду “зіркою”.

Звичайно під час літніх ферій він перебував у родинних Нагуєвичах, помагаючи пасти худобу й збирати врожай. Інакше влаштувався Франко в 1874 р скінчивши 7-му гімназійну класу: замість їхати до свого села, пішов у мандри в Стрийські Карпати і тоді відвідав в Лолині коло Долини свого молодшого товариша, якому помагав у науці — Ярослава Рошкевича. Його батько був парохом Лолина, де вже дійшла була слава найдібнішого в Дрогобичі гімназиста, що сам заробляє на своє життя. З особливою цікавістю оглядали гостя обі старші сестри Ярослава: Ольга й Михайлина (Міня), що вже досягли ступня “паннів на відданні”. І Михайлина таким його з того дня затимила:

“Якось перед полуднем Франко прибув у Лолин в дивовижному вбранні: в чорному, довгому сурдуті, в краплистих штанах, в чоботях з високими халявами і в чорному м’якому капелюсі з широкими крисами, який різко контрастував із цим вбранням. На палиці за плечима він ніс пакунок у краплистій хустині. Виглядав Франко дуже бідно”. (М. Возняк).

З гарним і милим обличчям, але — ні чепурун, ні особливий красунь, хоч вславлений здібностями, Франко своєю появою не був для молодих дівчат “мов удар грому” від першого погляду. Та вистало ввійти з ним у розмову і чар його особовости притьмом тріюмував. Живим, товариським темпераментом, даром розповіді, гумором і дотепом чарував він своїх слухачів, а бистроумністю й широким начитанням — імпонував своїму оточенню.

Найстарша між 4-а дітьми о. Рошкевича, Ольга, з різьбленим обличчям і чорними очима, давала себе разом із другими слухачами вести розмовам Франка на літературні теми. Вже тоді заставляв він їх слухати не тільки своїх чудових деклямацій “Кобзаря”, якого знав

на пам'ять, вибраних місць Гетового "Фавста", але й власних творів...

Після майже місячної гостини в Рошкевичів Франко відбував даліше намічену мандрівку горами, але нові враження не затерли Лолина. З його поворотом до Дрогобича Ольга Рошкевич одержала від нього у вересні перший лист, що започаткував їхню переписку на довгі роки.

Найближчий Великдень Франко перебув у Лолині, де записався в пам'яті Михайлини Рошкевич — своїм новим, модно скроєним одягом. Під час свят Ольга виявила Франкові стільки прихильности, що він писав їй про "відчуття радості нового життя"...

З перспективи кількох років молодий поет таким себе тоді бачив:

"Поза наукою, поза читанням книжок шкільних і нешкільних він не знав світу, пройшов гімназію дитиною, аскетом... Незвісне досі чуття любови до жінки прокинулося в ньому, почало будити його молоду кров, — розкрило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь який він досі мало добачав дійсного світу." ("На дні").

Історію цього першого кохання в житті поета вимовно ілюструють листи його й Рошкевичівної (на жаль, досі ще в цілості не видані).

Початкова стриманість Ольги була диктована прийнятими конвенансами: її мати вважала таке листування непристойним, тому вона просила не писати їй аж до літніх ферій.

— "Ви не знаєте, як усі мої думки нерозлучно зрослися з Вами, — а мій характер не такої конституції, щоб я міг забути" — відповідав Франко, що крім мрій про спільне з Ольгою майбутнє, писав і про свої літературні пляни: "...Нещодавно написав я малий томик віршів і дав до друку, — це має бути мій перший більше публічний виступ на поетичному полі. Якою стала доля цих бідних віршів, досі я не знаю, — добродій доктор Омелян Огоновський, мабуть, узяв їх під свою цензуру. Мій приятель, якому доручив я вести всю справу, писав мені нещодавно, що добродій доктор сказав,

що він бачить тут, правда, багато таланту, багато уяви, — але мало естетики й історії. Якщо вони вийдуть, пішли й Вам цю мою першу літературну спробу. Тепер працюю над другим томиком, — Ви можете, розуміється вгадати, що **Ви єдина інспіруюча муза як першого так і другого...**" (26. V. 1875).

Замість заповідженої збірки (що вийшла в наступному році як "Балади й розкази") Франко вислав Ользі покищо "на день 11 юлія 1875" візитну картку з віршем:

Хвилі щастя золотого,
всі надії, думи, сни,
пісні, втіхи серця мого,
дні свободи і весни,

все, все, що лиш завдячаю
згадці про Твою любов,
я в день нинішній желяю —
сто раз більше — Тобі знов!

Ох, чи Ти ще пам'ятаєш
свого друга, світе мій?
Чи про це коли згадаєш,
що забрала мій спокій?

Прости, що не можу дати,
жадного Ти дару днесь! —
Ох, в одно лиш я багатий,
но Ти того не приймеш!...

Днесь не можу й серця свого
дарувати вже Тобі,
Твоє воно з часу того,
як я первий раз тя вздрів.

Ользі Рошкевич

Іван Франко.

Виїхавши на університетські студії до Львова, Франко глибоко переживав непевність, яку вносила Ольга в його почування. Була це звичайна жіноча "дипломатка", що її вимагала тодішня гра ловлі на жениха в усіх попадянок. Колишні слова Ольги: "Сподівайтесь, що все буде добре" скріпили в ньому надію й він дома-

гався щирої відповіді, замість її повсякчасного: “Пізніше, пізніше! Говоріть наперед із батьком!” І Франко дістав від о. Рошкевича апробату вважати себе за “претендента до руки” Ольги. Офіційних оśвідчин ні заручин не було. Ще ж невідомо, наскільки вигляди на рожеву майбутність “многонадійного” молодця виправдають себе. А покищо, він надалі мав наглядати над наукою Ярослава Рошкевича, що до УІ-ої гімназійної кляси перенісся до Львова. Для того вони навіть, разом замешкали. Зв’язок і контролю повністю забезпечені, решту мав показати час.

Але Франко не думав терпіти цієї уляглости старосвітським звичаям і обичаям. Він завжди обурювався на всі заборони листування, а коли ж Ольга знову просила не писати якийсь час, в його листі до неї з 30 жовтня 1875 є м. ін.:

“... А тепер я хочу поставити ще декілька питань, у додатку до тих усіх, які я ставив Вам від початку нашої знайомости, а які всі лишились без відповіді. Хай і тепер не буде відповіді, якщо так мусить бути. Отже найперше мушу повторити питання: що думаєте про мене?, — які Ваші почуття для мене? Знаю, — подобатись я не міг Вам ніколи, ані щодо мого зверхного вигляду, ані щодо моєї поведінки. Я й ніколи не рахував на це. Знаю також, що я спричинив Вам не одну прикрість своїми листами, своєю настирливістю. Не маю наміру тут усправедливлюватися. Ні, — я тільки збираю разом враження — і я запримічую, що у Вашому серці з згадкою про мене мусять в’язатися самі неприємності. Ваша теперішня поведінка усправедливлює мої слова. Але це не докір Вам. Ні! Однак Ви колись сказали мені, щоб я надіявся — Ви навіть дали мені пізнати, що я не був зовсім байдужий для Вас, що Ви “спочуваєте” мені, — а це, думаю, може давати мені підставу й тепер поставити Вам це питання: чи почуваєте Ви що для мене або ні? Прошу Вас, — будьте зовсім щирі, відповідаючи на моє питання! Якщо Ви настоєте на те, щоб я дотримав слова, яке я дав Вашому батькові, то я зроблю це. Але якщо Вам подобається, щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само я зроблю це без супротивлення. Тому не в’яжіться жадними оглядами! **Найперше — свобода почуття!** Я був би найнещасливішою людиною на світі,

якщо моя особа, навіть моя присутність або моє кохання в'язало б Вас у чомусь або якнебудь шкодило Вашій свободі.

Сподіваюсь, що Ви вдостоїте мене письмовою відповіддю. Усно, на жаль, не можу говорити про це! А втім, Ви маєте перед собою не того Франка, що кохав Вас колись гаряче і тепер ще теж дуже кохас, — Ви маєте тепер перед собою письменника, мертвого на все, що не книга й папір. Але коли Ви не відповісьте мені, нічого не відповісьте, то, думаю, маю право вважати це відмовою на моє питання.

Прошу Вас, виконайте це моє прохання, і хай Бог дасть, щоб я ніколи вже більше не докучав Вам своїми проханнями. Сподіюсь, що нарешті Ваша відповідь буде щира й походитьиме від серця, — а більше надіятись я не маю причини”.

Цим листом Франко поклав край усій мінливості й недовомовленості. Ольга нарешті написала бажану відповідь і відтоді Франко вже відкинув зворот “пані”: “... Серце моє так не навикло звати Тебе “Пані”, — що й руці годі не слухати серця”.

З того 1875 року повного надій, розчарувань, мук і радості молодий студент написав сонет про “Жіноче серце”, з якого Ольга може бути гордою. І не тільки вона одна.

Жіноче серце! Чи Ти лід студений,
чи запашний, чудовий цвіт весни?
Чи світло місяця? Огонь страшенний,
що нищить все? Чи ти, як тихі сні

Невинности? Чи як той стяг воєнний,
Що до побіди кличе? Чи терни,
чи рожі плодиш? Ангел ти надземний,
чи демон лютий з пекла глибини?

Чим б'єшся ти? Яка твоя любов?
В що віриш? Чим живеш? Чого бажаєш?
В чім змінне ти, і в чім постійне? Мов!

Ти океан: маниш і потопляєш,
Ти рай — добутий за ціну оков.
Ти літо: грієш враз і громом убиваєш.

(“З вершин і низин”, 1893)

Ольга знала німецьку й французьку мову й радо приймала всі поради Франка, що їй читати. Він хотів, щоб його вибрана працювала над власною освітою й поділяла його погляди, щоб пробувала заправлятися до літературної праці. В альманаху “Дністрянка”, що вийшов у Львові 1876 р. він помістив її переклад “Сімнадцяті й двадцять перші уродини Марії — Софії Шварц” (під псевдонімом “Наdejда”). Під його впливом Ольга визбувалася дрібноміщанських пересудів та починала повільно наблизитися до тої духової атмосфери й проблематики, що в ній жило львівське студентство. Через брата Ярослава мандрували до Лолина книжкові новості, що їх Франко міг в той час придбати, а з ними й свіжі твори Золі, до яких перекладу він Ольгу гаряче заохочував.

Блискучі іспити в університеті, одержання високої стипендії, жвава творча праця, а з нею ріст поваги й популярності Франка між молоддю, склонили батька Ольги погодитися на одруження її з Франком. Здавалося, що вже незабаром здійсниться мрії закоханих. Сповнений цими надіями й лист Франка, написаний весною 1877 року:

“...Тямиш, вечорами нам не хотілося розставати! Щасливі хвилини, глибоко ви врилися в моєму серці, — і не раз аж сумно мені стане, коли навернется гадка: ні, це надто хорошо для мене! Хто зна чи в своєму житті я діжду коли таких других вечорів!... Мені тепер приходить на гадку, що я сказав до Тебе: при щирій любові щастя повинно рости, а не зменшуватися! Нічого тужити за минулим! Ми молоді, світ ще усміхається, — жити хорошо, любити хорошо!...”

Але в тому самому листі повідомляє він про нагінку на студентську молодь:

“...Нас усіх гостро слідять і хочуть як мож скомпромітувати. Не досить того, що нас тут оточили шпигунами, але навіть раз-у-раз шлють письма до російської амбасаді у Відні (до Новикова), де описують кожного як соціяліста й чорт знає що, — а це в тій цілі, щоб скоро котрий із нас появиться в Росії, сейчас із ним туди, де козам роги простують. Ми тут заперестали всякої переписки з заграницею, що й до нас не доходить

нічого, зрештою знаємо напевно, що всі письма й посилки до нас і від нас на границі розпечатуються”.

Немов передбачаючи в зв'язку з цим ускладнення, Франко радив Ользі “подумати про яке-небудь зайняття”, що дало б їй на майбутнє економічну незалежність.

Ці перешкоди приніс раптовий арешт Франка і поліційний трес у Рошкевичів. Хоч обшук був без успіху, бо Ольга завчасу поховала всі листи й брошури Франка в пасіці, але в очах обуреного о. Рошкевича, як зрештою всієї галицької “опінії” — це була компромітація, скандал! Дізнавшись про це Франко звернувся листом до Ярослава Рошкевича:

“... Заразом напиши мені, з яких то причин Твій батько так страшно розгнівався на мене, що, будучи у Львові, навіть не хотів побачитися зо мною. Для мене видається такий гнів чимось таким, що не має найменшого сенсу, — бо й що ж це значить гніватися на чоловіка в нещасті, — як коли б я сам собі це зробив, і то ще йому на збитки? Для того будь такий добрий і при найближчій спосібності напиши до дому й донеси отцеві Рошкевичові, що надіюся його з донькою бачити на мойй розправі. Прошу тебе конче написати це і відтак донести мені дослівно відповідь, щоб я знав, чого маю держатися”. (22 вересня, 1877)

Як можна було передбачити, о. Рошкевич не був на розправі, а шкода. Може б і тоді постава молодого ідеаліста промовила йому до серця, як і одушевляла всю молодь, що прислухувалась процесові; згадує про це д-р Іван Куровець: “Дуже нам усім імпонував молодий Іван Франко своєю характерністю, сміливим виступом у суді й промовою, яку виголосив із запалом дзвінким, металічним голосом” (Спомини про Івана Франка, Львів, 1927, накл. “Нового Часу”, стор. 21).

Після виходу Франка з тюрми прийшли найбільш патетичні й водночас трагічні перипетії його кохання з Ольгою.

Гостра заборона о. Рошкевича приймати Франка в Лоліні й продовжувати переписку з ним зродила конспірацію з її різними хитрощами й підступами. Книжки й листи передавали тайком товариші, а часом висланий поштою лист мав тільки кілька байдужих слів, а чисті

сторінки великого аркуша, натерті соком цитрини або цибулі, вкривалися густо дрібним почерком Франка. Крім того значені крапками літери в книжках були теж способом листування.

Нерідко листи пропадали й в наслідок цього приходило до непорозумінь.

Ольга спершу домагалася, щоб “любий Івась” виводився від Павлика й чим скоріше “піддався всім татовим умовам”. Вона вже давніше часто повторяла: “Покинь ту роботу, віддайся мені, старайся наперед злучитися зо мною, а тоді вже побачимо, що далі робити”. І Франко був переконаний, що їхній “роман мусить іти не тою, що досі дорогою, і не може надалі обмежитися письмами й зідханнями, — пора думати про життя”... Він мав різні “пляни”, про які хотів говорити “усно”. Хоч побачення було неможливе, але їхні взаємини набрали нової сили.

Ольга писала: “Пощо нам гризти та турбувати одне одного? Хіба ми не можемо любитися й так? Любімся, поки молоді, поки кров гаряча!”

— “Ох, якби я хотів — відповідав Франко — щоб це була правда, щоб можна було звікувати здалека, одно від другого і весь вік вічно любитися платонічною любов'ю! Хто його знає, може це й правда, — може другі можуть так жити, — я тільки про себе знаю, що не можу! Платонічна любов швидко навкучиться, саме тому, що не достає їй того, чого саме конче вимагає розумна, правдива любов, — зміни, яку приносить практичне життя, спільна боротьба за свої переконання, за своє існування! Такого життя ураз із коханою особою

Ольга Рошкевич

я бажаю, бо воно одно зможе розвинути любов правдиву, зможе платонічну любов зробити зовсім реальною, сильною, зробити елементом життя, таким кінечним, як хліб або повітря"... (30 липня 1878).

Листи Франка з цього періоду визначаються особливою чуттєвою силою й красою вислову. А втім поет був далекий від типу закоханця, що віддався безплідним мріям, пасивним роздумуванням, самодратуванню й бездіяльній тузі. Він кохав, мріяв, страждав при акомпаньяменті наполегливої й безперервної праці. Це були часи видавання "Громадського Друга", "Дзвону" й "Молота": "Друкую дальшу книжку нашого видавництва, кінчу "Воа Constrictor", редагую й порядкую різні "Вісті з Галичини", пишу "Критичні письма", пишу до "Tygodnia" і "Pracy" та ще й наукові роботи для університету, — ось представ собі, на якій я тепер розірві! Еже й очі починають мене боліти, — але це байка, — треба жити інтенсивно, коротко а дільно, раз а гаразд, — це моя засада".

Франко нестримно прагнув побачення та скрито змовлявся з Ольгою визначаючи для зустрічі відомі їм місця серед гірської природи в околицях Лолина. Готуючись до неї на 10 травня поет починав свою "Картку любови".

Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груді,
Я вирвуся, щоб бачити тебе,
порвати пуга фальші і облуди,
що тисне нас і по душі скребе,
пробить стіну, якою людська злість
нас, друже мій сердечний, розділила,
не знаючи, що в наших серцях сила,
якої ржа упідлення не з'їсть.

Зближаєсь час, і, радісно тремтячи,
в твої обійми щирі кинусь я,
і скаже мені цілунок гарячий,
що будь-що-будь, а ти повік моя!
Моя і невідлучна! Бо сльозами
і горем ти звітована зо мною!
Нема стіни, перегород між нами!
Не знає стін, перегород любов!

Всі пута, що засліплення й зла воля
на нас вложили, нам на біль — порвем!
Отруту, що нас нею щедро доля
поїла, — вилиєм з серця і затрем
усякий слід тих споминок важких,
які мов черви серце підгризали,
щоб навіть тіні темнії від них
на наше вольне щастя не лягали.

Зближаєсь час, коли подібно нам,
по довговічних боях, муках люди
прокинуться, гнилий розмечуть трам,
що їх давив, і щиро грудь до груди,
уста до уст притиснуть, мов брати,
приязним, щирим словом, заговорять,
позбувшись пут недумства, темноти
і зависти, і людовладства, й горя.

1 травня, 1878.

Про цю проєктовану зустріч Ольга звірилась сестрі та разом з Михайлиною пішли в назначене Франком місце, прив'язуючи слідом червоний гарус на смереках, щоб Франко знав, якими стежками лісом вони проходили. В здогадному місці Франка не зустріли, а він тим часом дожидав їх на іншому узбіччі гори:

Плив гордо яструб в лазуровім морю,
широко круг за кругом колесив,
а на горі в очікуванні і горю,
лежав я й лету яструба слідив.

Я ждав на ню, свою єдину зорю...
Мов яструб бистро я сюди спішив —
від рана жду, думками поле орю —
Нема голубки! Серце біль здувив.

Нема голубки! Тільки яструб в'ється!
Нема голубки! Тільки серце б'ється!
Вже ніч. — В розпучі знов я геть пішов.

А за ліском на цій ж горі чекала
вона весь день на мене, виглядала,
тужи́ла важко й плакала за мною.

10 травня 1878.

Не дочекавшись Ольги, Франко зважився, “мов яструб”, явитися на приходстві, зчинивши переполох серед жінок, що боялися повороту о. Рошкевича, а він, побачивши Франка, обурений заборонив його приймати та в довгій із ним розмові домагався покинути всі наміри й надії на Ольгу. Ця драматична подія не відстрашила молодих. Вони знову домовлялися на побачення в Лолині, в серпні, коли батьків не буде дома.

Надіючись на це побачення, Франко серед кипучої видавничої праці мов на дозвіллі писав свої незрівнані, довгі любовні листи:

“Я знов пишу до Тебе, Кохана, пишу не з проханням, не з жаданням ніяким, не з жалобами на долю, — пекім, тим жалобам, — пишу просто з потреби висповідатися, вилити все, що набралось у мене в душі, **поділитися всім з другою, щирою людиною.** Не знаю, що такого сталося зо мною. Потреба — чути ся близьким комусь, знати, що хтось щирою думкою бере участь у всім, що чоловік робить, — потреба взаємного, живого, ненастанного обміну гадок і чуття — така сильна в мені останніми часами, що я не можу здержатися, щоб не написати до Тебе хоч би оцього листа. На мене щораз то частіше находять хвилини тяжкої задуми, і я мимоволі відновлюю раз-по-раз у своїй пам’яті Твій любий образ. Бажання — побачити Тебе в мене щораз сильніше, хоч обставини спиняють мене на силу. Такі хвилини я переживав хіба в тюрмі, коли безконечно довгими зимовими ночами я лежав на сіннику в темній казні й старався живо викликати перед своїми очима Тебе — всю, якою бачив я Тебе в найкращих, найщасливіщих хвилинах нашої любови. Чи вернуть ся коли тоті хвилини — ні, чи прийдуть коли подібні хвилини?..

Ох, хвилини щастя такі рідкі в кожному житті, а особливо в моїм! Я всіх їх можу на пальцях почислити. І це, значить ся, — чоловік жив, був молодий, любив усім жаром молоді, першої любови!... І це, значить ся, — найвище щастя, найвища поезія життя осягнені, — більшого, кращого нічого не надіятись!... Я не раз мав би охоту прокляти все це життя і всю його поезію в купі з його поганою прозою, — коли б я не знав, що тисячам-тисячам це життя дає тільки саму прозу і сто раз поганішу від моєї, — коли б я не знав, що Ти мене хоч трохи любиш, — хіба не правда? — і що Ти готова ді-

лити зо мною не тільки поезію, але й прозу життя.

... Ах, то була б розкіш! Якби в тій хвилині я міг бачити Твоє лице — усміхнене так як тоді, коли Ти мене перший раз поцілувала, — або покрите рум'янцем гніву так, як тоді, коли я Тебе перший раз поцілував! ... ех, калейдоскоп, калейдоскоп, — коли Ти почнеш крутитися, вирувати передо мною? ... Як умієш, то молися, щоб це швидко наступило! Тоді чень уступить з моєї груди той проклятий біль, який — та ну його! ...

... На мене находять такі хвилини, що я рад би затерти всяку пам'ять про Тебе, коли я лютий, пригадуючи собі кожне Твоє слово, кожний жест, усміх, жарт, — Ти не знаєш, який я буваю лютий. Тільки олно, з чим я не можу справитись, — одна хвилина, якої не можу з пам'яті витерти, не можу до разу осміяти, спрофанувати, — це хвилина, коли я в приступі злого гумору не відповідав на Твоє питання: Чи Ти мене любиш? — тямиш, цьому вже рік минув, — а Ти зразу всміхнулася, а відтак залилася сльозами. Пощо на світі Ти тоді плакала? Якби не ці сльози, — знаєш, — я би був досі Тебе вигідно забув! Ці нещасні сльози, — вони мене й досі печуть! Ех, ви жінки, жінки! Ані ваші ласки, ані ваша краса, ані ваша доброта не так небезпечні, як ваші сльози! І пощо було Тобі тоді плакати? Чи почавши сміхом, не могла Ти й сміхом докінчити, розреготатися на голос? ... А це було б так хороше! Я би був досі забув Тебе і забився в книжки мов хробак та не гадав про будуче. "Буде, що буде! Згину з голоду, то сам, — що кому до того! Я свобідний!" А тепер ні. Нещасливі сльози мене зв'язали. Я шарпався то сюди, то туди і, розуміється, — собі ж на втрату, а не на зиск.

Ти розгнівана на мене. Це факт певний, А втім скрита нота гніву звучала вже в Твоєм гарячій, любовнім листі. Я чув її добре. Це був також сміх крізь сльози. Але що ж, — Любцю, — Ти не гнівайся, — проси тільки Бога, щоб швидко, швидко я зовсім втратив розум, пам'ять, — мені вже недалеко до того, — щоб вогненний калейдоскоп закрутився передо мною! Щастя непам'яті! Щастя забуття, — коли вас діждатися? ...

Ти знаєш те зілля, — воно росте всюди по луках, з якого корінь розварений і зажитий мірно — поволі, поволі вбиває чоловіка, нищить його м'язи висушує як скіпу, розстроює нерви, відбирає ясність очам, притуплює мислення і вкінєць зовсім убиває чоловіка? Ти

знаєш це зілля? Воно є в мене, — відвар з нього, зілляний у пляшочку, стоїть у шупляді, — дорога зовсім близька, — тільки ті сльози лежать поперек дороги. А все таки якось безпечніше жити, маючи близько себе такого спасителя! А пляшечка з жовтавим плином така сумирна, спокійна — зовсім не страшна.

Правда, — я починаю діставати гумор! Читаючи по-вищий уступ, Ти знов посмієшся. Ах, Твій чаруючий сміх, — чи вчую я його ще коли? Знаєш, — сидючи в тюрмі, я не раз серед глухої нічної тиші чув цей сміх зовсім виразно!... Хто знає, — посиджу до півночі, — Павлик давно спить, — місто втихне, може також і нині почую той сміх. Бо щож, — довше чень він не буде летіти з ганку перед вашою хатою аж сюди! А почути я почую, не бійся, — вухо в мене гостре, а пізнати — Твій сміх пізнаю! Ти зважила може, що в хвилинах, коли любов або яке інше глибоке чуття мене найсильніше опановує, я тоді наймилішій особі справляю біль? Це правда, — може бути, Ти признала це вже давно так, як признала в страшній хвилині друга жінка, яку я після Тебе (значить ступінь, а не час), du Eifersuechtige (Ти, ревнива) найбільше любив"...

В дальшій частині цього листа Франко наводить останню зустріч зо своєю матір'ю, яку подано на початку.

В іншому листі він намагається заспокоїти сумніви Ольги:

"...Серденько дороге, вір же Ти мені й моїй любові так, як я Тобі вірю. Я ж, як сама знаєш, люблю Тебе першу в житті, пізнаючи й люблячи Тебе, я пізнавав жінку перший раз. Ти знаєш, що відколи я Тебе побачив аж дотепер — любов до Тебе була моєю провідною зізодою, що вона стала для мене чимось так природним, так конечним і сильним, як само життя, як друга природа. Не гризися, Любочко, я остану Тобі вірний як досі, а ніяка жінка не зможе витиснути Тебе з мого серця! Я надіюся, що швидше чи пізніше ми злучимось, що будемо жити хоч би й з дня на день, але **раз-у-раз працюючи, борючись і тим самим үсе більше люблячись...**"

Серед усіх цих листів є один, далекий від любовних воркувань, винятковий своїм змістом і розмірами. Це лист з датою 20 вересня 1878 р., який в опінії самого автора скидається радше на наукову розвідку. Він

і справді може вважатися унікатом у світовій любовній епістолографії славних людей. В ньому Франко представив коханій своє світоглядове віровизнання. Ця декларація його поглядів економічних, політичних, релігійних, соціологічних і практичних на його думку потрібна, бо “з одного боку розсіє деякі ілюзії, а з другого скріпить її віру в нього і в ті принципи, за які він хоче боротися до останньої хвилини життя”. Давніше він не раз натякав на ці справи, а після виходу з тюрми він навіть постановив: “...для діла великого, святого діла, якому посвятив своє життя, — відректися тої слабости, розірвати останню нитку, що в'язала його з давнім життям”. Але тоді Ольга відповіла йому таким “гарячим і сердечним письмом як ще ніколи.” Тому він так мотивує цей лист:”

“... Як колись ми будемо жити разом (я вірю твердо, що ми будемо жити разом), а Ти, наприклад, почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що мені велить робити совість, то я перестану Тебе любити, покину Тебе, не питаючи на жадні побічні огляди. Тому, думаю, тим потрібніше тепер прояснити нам обоє свої переконання бодай у найзагальніших рисах, і то у всіх головних питаннях”.

Правдоподібно, Франко не був далекий від правди, припускаючи, що цей лист у формі наукового трактату буде скучним для Ольги. А втім ті його уступи, в яких він висловлює свої погляди на подружжя, могла вона прочитувати з цікавістю, інша річ, чи з одушевленням і апоробатою:

“... Подружжя, по моїй думці, треба все вважати з двох оглядів: як **акт релігійний**, формальний... і як **акт соціологічний**, означаючий сполучення двох людей спільною волею й симпатією до спільної, обом любої праці... Треба, щоб обоє ті люди, що лучаться між собою, були наскільки можна належно розвинені, щоб їх темпераменти були згідні і любов настільки сильна, щоб не щезала за першим-ліпшим прозаїчним, щоденним випадком: треба любови здорової, органічної, яка не ідеалізує любий предмет, не строячи його в небувалі прикраси, не розпадається при першому дотикі дійсного життя. Любов правдива може повстати в чо-

ловіка здорово й нормально розвиненого, — вона спокійна, чиста, похожа більше на щирю приятель, на почуття своєї рівності й солідарності з коханим предметом, — і така любов спосібна перетривати всякі нещастя, — бо вона одно з люблячих робить для другого кінцевим, природним складником життя, так як повітря, хліб, книжку, працю. Це було б одно, а друге, що потрібно, — це високої, гуманної й чесної цілі, за яку тото подружжя боролось спільною силою весь вік; тота боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо люблячи спільну ціль мимоволі любиться й ціниться кожного, хто йде до тої самої цілі...

...А третя умова щасливого подружжя при теперішніх обставинах — це обопільна свобода ділання: одне не повинно в'язати другого, повинно бути вирозуміле на всякі похибки другого, від яких не є свобідний ні один чоловік, — загалом повинні поступати приязно й тактовно...

...Переходжу тепер до третього пункту, а саме до відносин між мужчиною й жінкою. Вже з досі сказаного легко вирозуміти, що я признаю для жінки право й обов'язок зовсім рівного розвитку і становища в суспільності, як і для мужчини. Ти сама мала спосібність не раз переконалися наочно, як я відношуся до всяких церемоній і конвенцій, якими обставлений зв'язок мужчини з жінкою, — так само й я переконався, що й Ти не менше розумно й ліберально відносишся до всього того, що заключається в пустій фразі "не випадє". А втім, думаю, що цей пункт у нашому будучому житті буде нам робити найменше труднощі, бо щодо мене, то вже сам мій темперамент, м'який і податливий, далекий від усякої тиранії. Одного тільки боюся, а саме того: нераз мені лучається, живучи ближче з деякими людьми, що, коли вони через якенебудь глупе поступовання втратять у мене поважання, то я стаю для них хвилями дуже прикрий, несправедливий, ідкий; це поступовання пізніше болить мене самого, коли розважу все ближче, — але в даній хвилині не можу зміркуватися. Це одна з моїх найпоганіших хиб, — така хиба, над якої усуненням я працюю від кількох літ, а все надармо. Але я надіюсь, що, живучи з Тобою, не тільки не буду мати ніколи причини бути для Тебе несправедливим і відмовити Тобі свого поважання (що затруї-

ло б і моє життя й Твоє), але що, навпаки, Твоє тактовне поступовання зможе відучити мене цієї поганої хиби.

На тому кінчу своє confession de foi (вірвання)“.

Дівчата з т. зв. “добрих родин” від поколінь виховувалися в тому дусі, що їх призначенням на цій землі є заложити нову “добру родину” і це все. Про подружню любов говорено рідко, це не належало до доброго тону і того “паннам на відданні” не поручалося. Ольга під впливом Франка доволі багато читала й була обізнана з новими течіями, які нуртували між тодішньою молоддю, то ж для неї були оправдані такі вимоги як любов і взаємна пошана в подружжі, але спільна праця й боротьба за спільні ідеали — могли її радше охолодити або й відстрашити. Вона ж уже пережила наслідки того по боці Франка, коли його заарештовано й засуджено. Тим часом йому хотілося на ці теми з Ольгою обмінюватися думками: “Якби Тобі було що неясне, то напиши, а мені буде дуже приємно пояснити Тобі, що треба, — а особливо дуже мене це втішить, що Ти думаш над тими поняттями, аналізуєш їх”.

А втім, вона їх розглядала по своєму. На заклики Франка: “Пиши, працюй, збирай матеріял, — скільки можеш, — це ж єдина наша надія, яка допоможе нам перемогти лиху долю, з’єднає нас узнання й забезпечить життя. Праця, думка й сміле поступовання” — вона не наче шуткуючи, наперекір йому робила закид, чи бува, не є “його ідеалом жінка-письменниця...” І Франко висловлював:

“Ти боїшся, чи моїм ідеалом жінки не є жінка-письменниця, — Ти, значить, не знати, чи зможеш стати таким ідеалом. Любцю моя, — цим не журися. **Ідеал мій це жінка в повному значенні слова, жінка-людина, жінка — мисляча, розумна, чесна й переконана**, а таким ідеалом Ти можеш бути, — а втім до того ідеалу загального додати ще лиш **жінку люблячу, гарячу, сердечну, щиру**, і це ввесь мій ідеал, — а таким ідеалом Ти напевно будеш. Коли я налягаю на те, щоб Ти пробувала своїх сил в літературній роботі, — так це не для того, що, думаю (так як і Павлик), що на цім полі найшвидше будеш мати з часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує Тебе зо мною, може вказати найбільше спільних інтересів ніж усяка друга, і тим самим скріпити на-

шу любов і збільшити наші сили. Але коли по пробах покажеться, що Твоя сила замала до подібної роботи, то вір мені, серденько, — що, займаючися всякою другою працею, будеш мені так само дорога як і тепер. А знаєш, чому б я ще дуже бажав, щоб Ти пробувала зайнятися літературною роботою? Сь чому: тота робота ще найбільше веде з собою свободи, розвитку думки, незалежності, — вона для жінки відкриває далеко ширше, краще й надійніше поле до самостійного життя, як усякий другий зарібок, усякий другий уряд, до якого вони тепер бувають допущені...”

Навряд, чи Ольга сумнівалася в силу цих принад своєї жіночости. Адже ж він їй писав: “Яка Ти добра, сердечна, щира!.. “Але не її типом була бойова речниця жіночої рівноправности. Вона могла вдоволено почувати себе “вільною” й в матеріяльній залежності від чоловіка. Ще й в сучасній нам цивілізації більшість жінок шукає підпори в мужчині та з цілим спокоєм і безпекою продовжують ролю власности свого самодержця. Бо й чому ж би ні, коли вони на це знаходять відповідних мужчин? Такі жінки, якщо надаються для цієї ролі, можуть навіть багато досягти й визначитись у своїй суспільності, не менше від других, що вибрали інший рід кар’єри. І вони можуть вповні почувати себе — вільними. До цієї категорії належала й Ольга Рошкевич. Вигляди на заробітки пером могли їй цілком слушно видатися нереальні. Бо яку ж вона мала надію на свої переклади чи писання початківця, коли найбільший тогочасний письменник (як вона називала Франка) мешкав і проживав на борг та не мав навіть мінімальної суми грошей на університетську оплату? До того вона належала, як видно, до жінок, що знають собі ціну й знають, чого бажать: “...я до роботи лінива, я до нічого не здала. Ми з образованием і талантом не нарівні, ...а лише таке подружжя може любитися стало й правдиво” (27. XI. 1879).

А втім Франко своєю безприкладною працею старався всіми силами здобути підставу для екзистенції — для їхнього подружнього життя:

“Загалом і тепер уже в других краях починають дивитися на нас, як на кадри “молодої літератури”. Ось Анжелю де Гю-

бернатіс, славний італійський учений, видає лексикон біографічний усіх живучих поетів і літератів, де влізуть також і наші біографії ураз з списками й оцінкою наших писем. Розуміється, з того ще нічого говорити про якусь "славу", — її я впрочім мало бажаю (не скажу, що зовсім ні), — але головне діло — чень удасться яким небуть способом добитися якого кусника хліба, забезпечити собі будучність і підставу до життя з Тобою, моя зірочко кохана..." (Зима, 1878/9).

Не тільки Франко нарікав на повсякчасну відстань у їхній "паперово-атраментовій" любові. Не менше прикро відчувала це й Ольга:

"Ах, Івасю мій любий, де поділися тоті наші давні лолінські вечери, коли то був з ними п. Павлик? Все бувало заведем якусь займаючу бесіду, або хоть і забавляємося по-дитинному, то все то не видавалося мені так "Geschmacklos" (банально), як тепер. Признаюсь, що я тоді найбільше навчилася. Чи вернуться для мене ще такі веселі, недармовиті години? Чому я далеко від Тебе? Мені нудно, бо я сама і все мов чужа посеред товариства..." (22. січня, 1879)

Тому й рішилася на одчайдушність — тайний приїзд до Львова, щоб побачитись з Франком, за що він був безмірно вдячний:

"...Передовсім мушу Тобі сказати, що після цітої історії чуюся таким сильним, здоровим, вдоволеним, веселим, охочим до роботи, що, бачиться тепер зможу переламати всякі труднощі, які мені послідними часами насувалися..."

"...Справді, штука сказати, що я тепер гадаю о Тобі, — хибно хотів виразити це звичайними, плиткими фразами, що поважаю Тя, як уперед, — а люблю далеко дужче, бо ліпше знаю, що вражіння, які я виніс були такі хороші й щасливі й чисті, що з них не могло виродитись нічо погане або нечисте або сумне. Чи це толкування ясне досить? Думаю, що ні, бо воно ані не виражує моїх мислей досить сильно, ані не оперте на докладній аналізі тих вражінь. Ах, до такого аналізу в мене ще не було часу! Я як той купець, що привіз з Індії повен корабель всяких дорогоцінних скарбів і тішиться ними, любуєсь наперед їх красою, хоч ще не мав часу розпакувати їх і придивитися кожному кавалкові з осібна. І в тому нема нічого злого. Я ж звичайний чоловік і не можу — не хочу аналізувати сейчас кожне хороше враження, що мене вдоволяє, тішить, ущасливлює само собою, без усякого аналізу..."

З тих років, його молодости з “пятиліття 1874—1879” походить вірш “ЛЮБОВ”:

Хоч, і пізнав би я всі мови
І ангелів, і всіх людей,
А якби я не мав любови,
Був би як кимвал той твердий,
Був би як мідь гучна й пуста,
Й мертві були б мої уста.

Хоть міг би я пророкувати,
Знав тайники подій усіх
І віру міг могутню мати,
Що й гори порушати б міг,
А в серці б я любови не мав,
Нічим би був, нічого б не здолав.

І хочби все добро своє
Віддав я бідним без принуки,
Хочби і тіло та життя
Віддав на смерть, на тяжкі муки,
А в серці би любови не мав,
Нічим би був, нічого б не здолав.

Любов бо довготерпелива,
Ласкава й смирна й знає честь,
Не зависна, не пакіслива, —
Любов за нас пішла на хрест.
Негорда, честі не бажає,
Терпить, відплати не шукає.

Гнів їй далекий і все зле,
Неправда й раз її не тішить,
Лиш правда потішає все,
Все зносить, кожному все лишить,
Все вірить, все надію має,
І все, і все перетриває.

Любов ніколи не загине!
Хоч всі пророцтва занімують,
Хоч людська мова в безвість злине,
Всю мудрість в пил вітри розвіють,
Вона живе, все оживляє,
Вона все, все перетриває.

(Друг, 1875)

А втім смілива прогулька Ольги до Львова тільки приспішила катастрофу. Батько цим разом ужив гостріших засобів: вся переписка Ольги була перевірювана, кожний крок підгляданий. Це її зв'язало. Тільки один вихід бачився їй: одруження з теологом Володимиром Озаркевичем, що від кількох місяців до неї залицявся. Так вона й написала Франкові. У відповідях Франка нема ні скарги, ні благань: "Вважай, що моя доля — вітер у полі і що хто знає, куди мене кине. Вважай, наскільки різниця між долею мою й Озаркевича і рішай..."

Своє рішення Ольга так мотивувала:

"...У мене добрий замір і чисте сумління, — я не скривджу нікого. Тому добровільно й радо йду заміж. Спитаєш: чому казала я все, що конче буду ждати на Тебе? Я по правді це говорила, но тепер перервані навіть і ті мізерні способи зносин, які були між нами за ті два роки розлуки. На Тебе ждати би ще зо три літ, а мені не спосіб тут. Скажи ж тепер, чи Ти не забув би сам за мене, не чуючи за той час ні про мене, не переписуючись, не видачись може ні разу, бо я тут в страшних карбах..."

Франко відписав аж на цей наступний її лист, що благав його відповіді:

"...Страшно мені! Пропала я на віки! — Відпиши мені, прошу тебе дуже, Івасю, сли не на інше, так май увагу на моє здоров'я. Я хвора з того страху, з того непокою, — тяжко мені на грудях, з сил упадаю, часто сон неспокійний. Переміни треба конче якоїсь, если хочу бути здоровою. — Ані з ким порадитися, — сама я сама, опущена. Що ж мені чинити? Хоуч повинчатися з з другим, щоб зноситися з Тобою свobodно, а не крадькома, як от переписка наша від двох літ. Но, а Ти за це гніваєшся на мене? Сли через то я так низько упадаю в очах всіх чесних людей, сли через то трачу в Тебе все, повагу, приязнь і взагалі кожну добру думку, яку не покидав Ти о мені від початку, так я тоді і вінчатися не буду, тоді однако мені, бо той упадок гірше, лютіше, страшніше смерті"...

Ця логіка Ольги, що вона виходить за іншого, щоб вільно зноситися з Франком і для їх обопільного щастя, була для Франка "роздираюча серце", та він опанувавши біль, старався й її зрівноважити:

“...Правда, люблячи Тебе, я повинен і терпіти враз із Тобою, але Ти не забувай, що моє давнє місце в Твоїх особистих ділах зайняв другий і до нього все це належить у найближчій ступні. Між нами можуть бути тепер тільки зносини ділові, не інші, і чим скорше ми — по моїй думці — відкинемо всі особисті споминки й зв'язки, чим скорше уладимо такі чисто літературно-наукові зносини, тим менше прийдеться нам терпіти непотрібного жалю, — тим повніше будемо могли повернути всю свою силу в діло, якого домагаєсь від нас наше переконання”...

В парі з цим повідомляв Ольгу про успіх її перекладу Золі “Довбні”, яку “розхалують”, бо “ім'я жінки-переводчиці всіх вабить”.

Вінчання Ольги відбулося 14 вересня 1879 р., після чого вона не припиняла своїх листів до Франка. Вона вдається в легковажно-свавільний тон на тему самого листування, коли її сестра заставши її над листом заважила: “От то, одного виправила на ординацію, а до другого пише!” ...Гм! вона того не робила б ніколи, ну, а я роблю — і що ж з того? Я роблю, бо мені так добре їй не бачу в тому нічого злого”... Це в два тижні після весілля вона мріє про побачення з Франком, пишучи, що небавом поїде до Відня, а дорога туди й звідти веде через Львів”... Ольга засипувала Франка листами, вшукуючи способи для їхнього побачення. Відповіді Франка не збереглися, а тільки коротенькі натяки в листах до Павлика, якому ще в червні писав: “...Покищо я не писав нічого, бо формально одурів і зідотів тут серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу й проклинаю все, а до жадної роботи не можу взятися, хоч гинь. Моя лолінська історія, Богу дякувати, кінчиться, і як всі правдиві історії — сумно, сказав би трагічно...” В день вінчання Франко звітував Павликові обширно про видавничі справи, про закінчення попереднього дня розправи селян і Анни Павлик, згадавши, що Василь Полянський, Ярослав Рошкевич, Коси “поїхали нині гурмою до Лолина на весілля, яке саме нині має відбутися. Обіцяли зібрати там дещо на Нову Основу, — побачу, чи встатчуться в слові”.

З листа датованого 10 жовтня, виходить, що Франко відбував військову службу: “Я — також з недостачі

утримання — вступив до війська і “зицирую” тепер так, що аж за десяту межу стидно. З мене alter Гриць Турчин і offerma, як це можна було надіятись”..., а в кінцевій частині листа вміщена згадка, що “Ольга вже їмосць Озаркевичева й на пам’ятку свого весілля прислала мені — пачку кармельків. Правда, що гречно!” В листі з 18. X. Франко, посилаючи Павликові листа Ольги, писав:

“Здається мені, що повинен Вам розповісти на доклад діло Ольги. Досі я не зробив того, бо завжди, коли тільки згадував про це в листі, у Ваших листах я бачив короткі й неохітні слова, немов уся тота справа осточортіла Вам. Воно по трохи й справедливо, бо як самі знаєте, справа йшла такими викрутасами та манівцями, що осточортіла б і не знати кому. Вона й тепер зовсім не прояснилася та не втихомирилася. Я з свого боку стараюсь зовсім не думати нічого про це, та й правду кажучи, не до того ми за вічними “Habt Acht, In die Ballanz, Schuilert, та Doppelreihe rechts-um!” (команда при муштрі). Бувають такі хвилини, коли мені здається, що й давня любов щезла мені зовсім із гадки, — і воно б була для мене велика благодать. А часом то щось пече та коле, мов жаль, давніше гостріше, — тепер менше. Як сама Ольга — не знаю. А втім може Ви в жіночих ділах більш битий, та й краще розберете, де правда, — так ось я посилаю Вам її останнього листа недивлячись на її заказ, щоб його “не пускати в курс”. **Мені при всій симпатії до цієї людини здається, що її писання декуди трохи фальшиве**, — а втім, кажу Вам, не можу собі й досі виснити, що з того й до чого вона прямує”... (Переписка, т. III, стор. 151 - 2).

Був це, мабуть, лист Ольги з 1 жовтня, де вона пише про потребу побачення й кінчить:

“...Так, Івасю любий, будь мені братчиком, сам не маєш сестри, прийми мене за щирю любячу сестру, якою чуюся бути Тобі з глибини душі й серця. Правда? Серце моє кохане, Ти мені завше скажеш все щиро й одверто, як дотепер, все, найменшу долегливість, чи втіху, яка Тобі лучиться. Будь переконаний, що ніхто в світі так живо не відчуває в своїм серці Твою долю, — як я, Твоя найщиріша, ніколи незмінна приятелька”.

Мабуть, Франко не був схильний продовжувати таку переписку, коли в наступних листах Ольга вдарила в інший тон, більш офіційний, та речевий. Все таки на

закінчення вжила суто романтичної декорації: “Я ще не одно мала Вам сказати на свою некористь, значить представити точно, якою сьм та якомсь уже не можу далі писати. Сили м’я опускають, руки й очі не служать, а в голові — але!.. 12 година вже минула; пугач на стодолі зачав жалібно, переразливо пугати, бо го разить світло з мого вікна. Нарікає на мене, бо му докучаю. Бувай здоров, дорогий Іване, і — забувай за мене швидко!”

Все таки Ольга зуміла здобути назад довір’я Франка, пиреписка продовжувалась і то в бажаному Ольгою напрямку: де й коли побачитися з ним. На місце зустрічі вибрано Коломию, якщо у Франка будуть гроші:

“Отже до Коломиї приїзди, хиба би в Тебе грошей подостатком не найшлося, тоді напишеш, а я Тобі визначу день. А як то ні, то я до Тебе до Львова доконче приїду на весні, десь в маю, чуєш, приїду певно на весні, хиба би не знаю, що зо мною було. Не журися, я вже говорила о тім, як то має зробитися, щоб з того не вийшов крик і гвалт. Скажи ж, Іванку, будеш мене надіятися з утіхов? Я лише вічно о тім гадаю, а навіть занадто багато, бо через то всякі другі мисли в голові не вміщаються. Слухай, зійдемося та Ти мені порадиш, що робити, аби о Тобі так уєдно не думати. Правда, через то власне треба нам конче видітися, бо йнакше я не успокоюся...”

Коли до того додати прохання Ольги поради Франка в писанні “нарису про виховання в Устю”, про що він їй давніше радив писати, видно було, що зустріч неминуча. З радістю дякувала в листі 12. II 1880 за його плян приїзду на довший час до Геніка у Березові:

“Дякую, приятелю коханий! Що тут говорити багато: знаючи мене, повіриш тим кільком словам, що мешкати ближче Тебе то для мене радість найбільша, все одно де, чи тут, чи у Львові, чи в Америці, чи і — сказала б — між готтентотами...”

...Буду старатися посписувати дещо зо своїх мемуарів в хронологічнім порядку, отже з таких препарацій будемо бачити, що зробити дасться. Гадаю, що так буде найліпше й найлегше для мене на сам початок. Гей! Коби воно мені вдалось, nob я могла прислужитися вам чим добрим, щаслива була б. Маю щирю волю й охоту, лише чи відповідать мені сили. Будемо бачити.”

Епілог цього першого³⁾ й у всякому випадку далекішого від банальності кохання в житті Франка найшов свій вислів у оповіданні “На дні”, яке Франко написав після 3-місячного арешту в Коломиї. Заарештований герой оповідання, Андрій Темера в тюрмі згадує останню зустріч із його укоханою Ганею:

“...оттепер учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем — усе це пече його, мучить, давить до землі. А проте він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвилини він почув, що його давнє кохання не вистигло, не завмерло, а живе, палає, як давно, панує над його думками, як давно держить за поводі всі його бажання й жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою втрату; рана загосна вже з часом, потроху, тепер відновилася; кров утишена горем та недугою, знов розігралася, — але що з того? З давнім коханням він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, — що ти зробила зо мною? — шепотів він їй, упоєний щастям-отрутою.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвилини їх вільного кохання ще не минули на віки.

— Ганю, доле моя, що ти зробила зо мною? Чи буде в тебе досить сили, щоб опертися тій погані, що навкруги нас, розви-

³⁾ Володимир Чапельський у своїх спогадах “З родинної хроніки”, друкованих в журналі “Арка” (Мюнхен, 1948, стор. 38-42) відкрив “першу, велику, ідеальну, молодечу любов” Франка. Нею мала би бути тітка автора, чорноока і смуглява попадянка в селі Добрівлянах, де Франко перебував літні вакації в 1878 р. і наст. Є в цих споминах багато живих картин (напр. поява дівчини-німфи серед стручків фасолі немов Міцкевичівської Зосі в коноплях) та діяльогів-розмов з Франком і про нього. Це все розповіла авторові тітка Наталія Яворська в Лучинцях 1903 р. та призналася, що має від Франка “хорошу, малу книжечку, вишивками прикрашену”, а на її першій сторінці виписаний поетом прекрасний вірш до неї, але, на жаль, не хотіла цієї пам'ятки показати. Для сільської попадянки вірш поета їй присвячений миг мати особливу вагу, тимто й епізод цей набрав у її уяві виняткового значення. А втім підчас студентських мандрівок такі випадкові “музи” траплялися на кожному приходстві і це вже сила й чар поезії могли кожній підказувати, що вона “перша й найбільша”.

Не відомо, скільки в цих ревеляціях правди та вигадки, бо нема в спогадах В. Чапельського ніяких вказівок, що доказували б слушність цього “відкриття”.

вється й стояти за волю, за добро так, як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік допоможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені допоможе витрипати на тяжкій дорозі самому?..

Вона обіймає його й усміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!..

Андрій ухопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

Всі будемо щасливі, всі? Ні, це помилка, Ганю! Всі будуть щасливі колись, пізні внуки наші, які й не знатимуть того, що терпіли, як мучились їх діди та прадіди для їх щастя!.. А що ми? Одиниця серед мільйонів! Яка ж їй ціна?.. І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!.. Ні, *Mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!* (моя кохана, ми обоє маємо бути нещасні — слова Гайне). А ти не віриш тому, побачиш!..

(“На дні” у збірці “В поті чола”, Львів, 1890).

Франка - Темеру вбиває Бовдур, здичілий продукт суспільного шумовиння, в якому ціною цього напівбожевільного злочину відроджується — людина.

Новими віршами доповнилася й “Картка любови”:

Тріолет

І ти лукавила зо мною!
Ах, ангельські слова твої
Були лиш обліском брехні!
І ти лукавила зо мною!
І нетямущому мені
Струїли серце гризотою
Ті ангельські слова твої...
І ти лукавила зо мною!

Неначе правдою самою,
Неначе золотом в огні
Без казни чищенням — ох, ні,
Неначе правдою самою,
Так в добрі і нещасні дні
Я величався все тобою!
Мов злотом чищенням в огні,
Неначе правдою самою.

Та під пліною золотою
ховались казки мідяні,
і цвіт розцвілий на весні
під пишнотою золотою
крив червяка! Ох, чи не в сні
любились щиро ми з тобою?
І серце бідне рвесь в мені,
що ти — злукавила зо мною!...

1880.

IV

Я не лукавила з тобою,
кленуся правдою святою,
Я чесно думала й робила,
та доля нас лиха слідила:
що щирая любов ділала,
вона на лихо повертала,
що чиста щирість говорила,
вона в брехню перетворила,
аж поки нас не розлучила.

Ти ж думаєш, я не терпіла,
в новії зв'язки радо бігла?
Ти ж думаєш, я сліз не лила,
по ночах темних не тужила?
Не я лукавила з тобою,
а все лукавство в нашім строю
дороги наші віддалило
і серця наші розлучило,
та нашої любови не вбило.

1880.

До цього ж циклю належать ще три сонети: “Від того дня вже другий рік пройшов”, “І ти підеш убитою дорогов”, “Я буду жити, бо я хочу жити”. — всі з 1880 року. Але сліди цих переживань відозвуться ще нераз в поетовій душі — їм теж у великій мірі завдячує українська література жмутки “Зів'ялого Листя” — найкраще, що досі видала вона з любовної лірики.

З сьогоднішнього погляду перша любов Франка не була “нещасним коханням”: Ольга Рошкевич, без сумніву, кохала Франка, вона продовжувала любити його й вийшовши заміж за другого. Трагедією Франка було те, що він визнавав подружжя найвищою й найгіднішою

формою любови, а вслід за тим не могла йому дати вдоволення ні т. зв. вільна любов ні подружжя без любови. Бо сам він любив всеціло: не тільки розумом, не тільки змислами, але й серцем, і цим останнім належить він до винятків.

В опінії М. Павлика між Франком і Ольгою не було щирої любови: “Мені ця обопільна “любов” видавалася з обох боків нещира і комічна; трагічна вона стала подекуди аж після виходу заміж д. Ольги Рощкевич, — чого, розуміється, не було б, якби д. О. Р. справді любила д. Франка”. (Переписка, Т. III, стор. 152). На цю тему Павлик написав до Франка обширного листа, на який він відповів 8. XI. 1879:

“Ваш лист про мою історію з О. одержав нині і сердечно Вам дякую за нього. Ви висказали там ясно й рішуче багато гадок, які вже досі й мені самому приходили в голову. Я пішлю його Ользі. В однім тільки Ви помились — щодо мене, виводячи з усього, що я не любив О. Будьте переконані, що в цій хвилині не говорить із мене ані фальшиве самолюбство, ані охота — щоб моє було на верха, — але я кажу Вам по совісті, що я любив її так, як тільки я спосібний любити. Доказом того те, що витерпів за час цього літа. А те, що Ви наводите проти мене, дуже легко вяснити самою моєю вдачею й моїм вихованням. Та це зрештою діло таке, що про нього балакати б довго, а в мене часу нема. Пізніше колись”.

(Переписка, III, 162)

А Франко вмів любити так винятково як винятковою є ніжність мужчины. Тому й Ольга, не маючи листів від нього, вживала успішного способу: “Відпиши мені, прошу тя дуже, Івасю, сли не на інше, так май увагу на моє здоровля. Я хора з того страху, з того непокою...” Бо ніжність може не завважити вигляду й втоми, але вона тремтить на згадку про небезпеку здоров'я, хто нею визначається, той може не думати повсякчасно про свою кохану, але він й не стерпить думки про своє життя без неї, він може мало дбати про способи заховати її при собі, але не уявляє собі втрати її, він не завжди намагається говорити багато про любов, бо він же ж — любить... Це той, що жахається бачити її нещасну, а коли не бачить, вірить, що вона щаслива. Якби у Франка була тільки пристрасть, хвилевий порив,

а не було ніжності — він не був би склав зброї перед Ольгою. Бо мужчина, що раз віддав свою ніжність, її не відбирає, ні не зраджує. Ольга Рошкевич належить до невеликого числа жінок, що мали найкращу любов — гиняткового чоловіка.

Ольга Рошкевич вийшла заміж за другого, Іван Франко любив Ольгу, Франка ж любила Анна Павлик, якій траплялися інші женихи... З такої ланцюжкової, як у "Сні літньої ночі" Шекспіра системи виникла концепція подружжя поета з сестрою Михайла Павлика, тим більше не ждана, що вийшла від самого Франка.

Дорогою ціною окуплена була коломийська зустріч, бо тримісячним арештом, брутальними поліційними транспортаціями та чуть не смертельним захворюванням. З бігом обставин Франка безпідставно змішано в черговий процес Анни Павлик і других косівських селян. Все це назвав Франко "страшним епізодом свого життя". І ось опущений, схорований і вичерпаний пережиттям останніх місяців, він пише Павликові до Женеви:

"...Ви минулої осені прислали мені 25 рублів для передачі сестрі. Не знаючи, де вона, я кілька днів задержав гроші в себе, а написав лист на адресу умовлену між нами. Відповіді не було, а між тим, надійшли записи університетські. Мені стиха переказав Соболяк (комісар поліції М. П.), що мене хочуть видалити з Львова, як чоловіка без зайняття, і для того я повернув Ваші гроші на впис в університет. Цього я не домовив Вам і це моя вина перед Вами. Коначно, через те Ви мусіли втратити й віру до мене. **Сидячи в тюрмі, я думав направити це хоч так, щоб побратись нам із Анною й обоім завести друкарню спільно з поляками.** Я числив при тім на Укр., та не на які небудь даровані гроші або зичені, а тільки на роботу від них, яка б платилася й помогла б стати друкарні на ноги (Словар). Тепер же, коли Ви відбили нам роботу (У "Правді", листом до редакції М. П.) і взагалі віру Укр. — плян розлетівся. Що буде далі не знаю, а тільки чую, що я досить покараний за ту недомовку супроти Вас, що я розбитий зовсім, без енергії й надії на далі. Будь-що-будь, — я не вернусь вже до Львова на життя, — їду до Відня на права, також сам не знаючи, на яке та й що, та на чий хліб.

Сестри Ваші дома. Я не міг бачитися з ними, бо мене в Березові пильнували й староста колом. без права й поведи

назвав жандарям, як злодія спровадити мене до Коломиї, — мене слабого взяли з ліжка й погнали піхотою, — а все лиш на те, щоб порадити мені виноситися з Березова. Я винісся не задля його приказу, але щоб не компромітувати Геника. В Косові бути мені було зовсім неможливо, — я тільки передав лист до Анни й жду її відповіді. А втім у Березові я майже весь час лежав хворий і по конечності не виходив з хати”.

(Липень 1880, Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Т. III, стор. 178-9)

Анна Павлик, дівчина-гуцулка, що самотужки пробивалася крізь освіту, товаришка з лави обвинувачених Франка й інших студентів на судовому процесі в січні 1878 р., невтомна пропагандистка нових ідей, безнастанно переслідувана поліцією й судами, індивідуальність, на думку Мих. Грушевського, далеко сильніша й яскравіша від свого брата — була першою жінкою, що в Західній Україні ступила сміливо в ряди політичної боротьби, ставши тут першою окличницею жіночої рівноправності:

Анна Павлик

“Ви, дівчата й молодиці, до мужчин мішайтесь — котрі мете правду знати, другим повідайте. Як дівчата й молодиці будуть сі мішати, тогди правду по всім світі борше будуть знати...”

(Громада, 4, 1881)

Між нею й Франком нанизалось безліч дрібних вузлів приязні з близькими людьми, спільної праці й турбот, тюремних переживань і подій зв'язаних із видавництвом. Це були дружні відносини, скріплені її оригінальними фолкльорними писаннями, що друкувалися в тодішніх виданнях, а наді все вона була ярким

уосібленням — близького внутрішнього споріднення з селом, яке Франко так живо в собі відчував⁴).

Але вже тоді може навіть непомітно для Анни — цей найздібніший і до того веселий товариш брата був їй особливо милий. На radoцax сіяє вона пишучи Павликові в червні 1877 про лист від Франка:

“Любезний Брате,

Таку дуже цікаву новину знаю, що не можу витримати, щоб до тебе не написати. До мене присланий лист звідти, звідки я тобі казала, що буде ретельно, і то знаєш, як є цілий аркуш паперу, то цілком списаний так що не було вже місця й підписатися, а такий смішний, що є з чого сміятися, бо то ніби написано, що знається дуже важні речі, і ніби сказано про тих, що я тобі казала, що вони книжки продають, і ще причеплена до того риба, знов такі речі, що в нашім краю й не чути про таке. Просив, щоб я написала, як наші речі виглядають і як я ловлю рибу, і пише, що він дуже сокотиться усього, бо свої листи не посилав ніколи поштою, лиш усе післанцем, і ніби пише, що для того післав до мене письмо чоловіком, що боїться, щоб не зловили його письма на пошті. Ї йому відписала, що як хоче наші речі знати як виглядають, то хай прийде до нас і буде бачити, як виглядають, а знов як хоче знати, як я ловлю рибу, то хай прийде до нас, а я йому позичу сака або вітра і піду з ним у став або в потік і покажу, як то ловиться рибу, коли він такий дуже цікавий, як я ловлю. Може випадком Тебе буде хто питати про рибу, то скажи хай питається мене, а я кожного можу навчити, як рибу ловити, бо я покажу і саки, вьитри, і вершки, тоті, що ще дід небіщик ловив рибу ними. Я той лист сховаю добре й мушу затримати, аж поки ти не приїдеш до дому й прочитаєш собі сам усе, то тоді будеш бачити, що то за смішний лист, бо навіть і співанка...”

(Переписка М. П., Т. II, 229 - 30)

Не діждалася Анна приїзду Франка на рибу до Косова так, як того прагнула в захопленні його веселим листом. Зате після виїзду Павлика до Швейцарії, коли її черговий раз заарештовано (в січні 1879) — Франко намагався їй допомогти в львівській тюрмі, а Павликові робив закиди, що непотрібно прислав на її адресу,

⁴) Микола Зеров: Франко - поет, До джерел, Краків - Львів, 1943, стор. 129.

й взагалі на провінцію женевські видання: "...Я писав Вам давніше, щоб Ви зволили не присилати просто на провінцію, бо це лихо. Ви не послухали і всадили через це сестру до арешту (свідчить приложене її письмо)". Тоді саме збирався Франко відвідати Анну: "З сестрою побачуся в неділю, — ледве вимолив у Кр-на".

Ок. 15. IV. 1879 Анна писала Франкові з тюрми (залишена оригінальна мова):

Всечесні!

Дякую Вам, шосте переказали міні, що Брат виїхав з Львова. Мене то дуже кішить, що виїхав, бо, якби були арештували, то би були Бог знає доки тримали. От, міні вже четвертий місяць доходить, як арештованам, тай ще не знаю, доки буду сидіти. А скажу Вам на правду, що доста міні пам'ятний тот рік голодний, а сисе арештовання ще ліпше буду пам'ятати, бо як тут до Львова мене спровадили, то навіть тсго не дали, що другі дістають, так я була захорувала з голоду моцно. А вни дали мене до шпиталю Марії Магдалини (карне жіноче заведення у Львові). Там я трохи прийшла до себе, до сили, бо там давали три рази їсти на день і доброго. Тогди, коли Ви були перед вікном народнозбірного дому Заїздного (слідчої тюрми М.П.), то я була в шпиталі. Але мені другі особи сказали, що Ви були, як одна особа сказала, в котрім я вікні. Тепер прийшлам зо шпиталю і вже мені ліпше, бо зесталам, що хтось прислав пару ринських, і не хоче керкер-майстер дати, хоть дохтор записав кілька раз, то все за дурно, бо керкер, переказав міні, що в креминалі не можна вимагати ніц, — так як би я Бог знає що вімогала, і знов так якби то було за его гроші! Прошу Вас, напишіть до Брата, що в нас у Косові було арештовання простих людей, і одного спровадили тут до Львова. А то сміх, бо такого, що навіть читати не вміє, — тс не знати, з якої причини арештований! От, мене, то принаймі з такої причини, що книжки під моім адресом прийшли й затримали на пошти, — а его не знати, за що.

Будьте здорові і **покажітсі коли**".

(Переписка III, 13 - 14)

Це той лист, писаний на клаптику паперу, таємно переданий, якого Франко післав Павликові. Кілька тижнів пізніше Франко писав: "З сестрою Кр-н не пустив мене бачитися, хоч я ходив кілька разів. Тепер уже слідство скінчене й акти в прокуратурі! Судова роз-

права проти Анни Павлик і тов. відбулася щойно 13 вересня, на ній був Франко й другого (день вінчання О. Рошкевич) дня звітував про це Павликові: "...Сестра остається тут кілька днів, лише біда, що засобів у нас маленько. Вона ночує в одного християнина-поляка". В наступному листі Франко повідомляв Павлика, що Анна після кількох днів побуту у Львові від'їхала до Косова. Франко тим часом відбував рекрутську муштру, а в листі з 18. X. 1879 доносив Павликові: "Щодо Анни, то від неї я ще не маю вістки. Озаркевич був у неї вже по її повероті до дому, — казав, що здорова і вчить дівчат шити та читати по давньому. Цими днями я написав до неї нове письмо. Скоро що буде, донесу Вам. Вона з тюрми вийшла здорова й не змарніла" В листопаді є вже згадка про намірений виїзд до Коломиї: "Сестрі вишлю гроші на днях, — а властиво надіюсь, що й сам зможу бути в Коломиї й бачитись з нею", а перед фатальною поїздкою в листі з 10. 11. 1880 Франко помітно хвилюється: ... До сестер я писав два рази, але відповіді не дістав ніякої, аж вкінці дізнався, що намісництво розписало до всіх староств довірочні письма, щоб шукати за ними; а втім, що ж би я їм поміг, коли й сам я так само здихав та мерз, не маючи ні вбрання, ні хати, ні нічого? Спасибі Барановському, що прийняв до себе бібліотеку й мене на якийсь час, — тепер він їде, то й мені приходиться книжки перетаскувати й самому забиратися..." (Переписка, III, 170).

Наступний лист Франка був аж після "страшного епізоду" і з нього Павлик дізнався про постанову одружитися з Анною. Про це також писала й Анна, що весь цей час тинялася по різних пристановищах, щоб змити чуйність поліції, яка без упинно за нею слідкувала, доки знову не схопила:

Косівський арешт (IX) 1880.

Дорогий Михасю!

Наколи повернулася я до Косова з Коломиї, так зараз же мене замкнули косівські добрі урядники. А це без жадної причини. Прийшли до нас вночі жандарми. Мати не пустила до хати, казала: "Приходіть вдень — не поночі, не давати спати!" А я навіть не чула, як були. Ранесенько я збудилася

-- а коло мене три жандарми. Казали мені зібратися й мамі, та й іти з ними до староства. Ми прийшли, а нас замкнули й засудили на тиждень. Та й це не знати — за що? Я думаю, що урядники ніколи не гадають вмірати, що так за дурнісенько карають людей. Ми з мамов сміємось з цієї кари. Але добре нам тепер, коли я маю пару ринських і живемо добре, а ще в одній казні, — а якби не було та й гинь без часу...

... Мама Тебе прохає не банувати, що там ти лишився: тут би Тобі не дали дихати голоп'ятники! Більше напишу, як вийду.

Франко також бідус — і його без причини мучили. Прошу ж тебе, уважай, що кажу: на цей лист відпиши скоро, а другий не пиши, аж потім як знов напишу до тебе.

Франко казав мені, що хотів би зо мною женитися. Мені ж віддавання цілком не в голові. Мені в голові: як би я могла розказати за свої й людські гаразди — більше нічого! Рівно ж я відписала йому так: що як хоче, аби приїхав до нас, до Косова і був на господарстві в нас дома — то добре, пристаю, а не хоче так — то я інакше не хочу. Хоч то мені правду віддавання не в голові: але от, погадала собі, що він сирота, сам, як билина в полі, на ціле своє життя не має до кого і до чого навернутися — то тому так написала. Другий раз — тому, що мати прохає, щоб я конче віддалася: то хіба я лиш зробила б мамі волю — більше нічого. Але також не зроблю, бо ж потім не зможу розказати про свої й людські гаразди. Тепер будь здоров.

Мати нічого не сумує, що сидить: сміється та каже: "коби я вміла писати, то бим написала до Місьї, аби мині прислав дві банці на репарацію вікон"...

Ти, дорогий Михасю, не гадай, що я така сміла до Тебе за грішми! Я на правду Тобі кажу, що мені легше здихалося б, коли б тобі могла післати, не від тебе просити — але я прошу з лиха, бо мені, як кажу, добрі пани не дадуть заробити ніде. Будь здоров і не бануй за цим краєм" (Переп. III, 198 - 201).

Лист Франка до Павлика, писаний під кінець жовтня 1880 р. свідчить, з яким трудом шукав він практичної розв'язки свого подружнього пляну:

"Те, що Ви пишете про "На дні" — цікаве дуже. Ви, бачу думаєте, що уступи з Темерою — чисто моя власна сповідь. і з того вносите, що я й досі люблю О. і що я подекуди скомпромітував її. Помилка, добродію! Що в дечім воно так є — не перечу, але далеко не все. А вже з повістєвого образу

виводити дійсні відносини непримісно. Жити з Анною я рішився тоді, коли сидів і мав час думати й передумати своє положення. Правда, рішився не по любові, а по приязні. **Головне за цим питання тут таке: чи приязнь вистачить для життя, приязнь скріплена ще одним і по моему найсильнішим вузлом — спільною роботою? Я думаю, що вистачить.** А як Ви гадаєте? Сидячи в Березові, я дуже рад був піти до Косова, але місяць лежав слабкий, а відтак пильнували жандарми, поки не виїли. Не знаю, чи і як можливо мені буде поїхати до Косова. Там Сабат — лютий Савло на все, що не пахне на мило суспільним порядком. Поїхати, то везуть знов гурму люда. Літом там навіть було попросту осадне положення, — вартівники стояли і всякого молодого, інтелігентного чоловіка питали про паспорт і пр. Говорив один товариш. Не знаю проте, як тут порадити. На всякий спосіб, ідучи туди, треба буде бути готовим на сидження, а це в мене буде аж тоді, як покінчу хоч деякі роботи (**повість "Борислав сміється", яка почата недавно**). Та й і з другого боку біда: з чого жити? У Ваших, знаю, ґрунту мало, а компетентів досить. Треба буде мені побалакати зо своїми, то перейдемо жити в Нагуєвичі. Там і безпечніше й ширше. У нас ґрунту около 16 моргів на нас трьох братів і четверту сестру (яку треба буде сплатити), — в остаточнім випадку можна буде жити, ноби ще попри це мати літературний зарібок, щоб було хоч на книжки, газети та на деяку поправу в господарстві. Отож то тепер хотів би я присидіти, щоб позав'язувати нитки з деякими німецькими газетами, які б платили за роботу. Мене пхали цього року на права до Відня і сам я гадав, — але показалося, що нема грошей, — так я остався тут, та й навіть не записувався нікуди, — благо, що маю легітимацію, видавити не можуть. Вітчим мій рад би був, щоб я конче добився якого становища, — звісна річ, чоловік в тім лиш бачить вище щастя, що стоїть вище нього своїм становищем. Не знаю, що скаже на мій намір — сидіти дома. Заставить до роботи, це певно, але я тепер дужий став, роботи не боюся. А попри це може дасться й між людьми дещо заробити. Такі мої гадки про це діло. Що з того вийде — побачимо. З вітчимом говорити буду аж на Різдвяні свята, коли буду в Нагуєвичах. Не знаю, як переказати щонебудь до Анни?..." (Переписка, III, 249 - 50).

Останнє запитання найбільше Павлика розгнівало, чого він і не скриває перед Драгомановом: "Або й те: питає мене, як йому порозумітись із сестрою, від якої

він був 1½ милі, 5, а тепер 35 миль, а я за дев'ятьма горами й дев'ятьма водами, у десятім царстві?! І то навіть не йде про Київ, а про Коломию, 8 годин від Львова... Що ж мені звідси 48 годин до Африки і львов'янам прийдеться в мене справлятися про Коломию в другій частині світу. Ну, та це вже такі речі, що їх трудно когось навчити." (Переписка, III, 255)

А коли й сестра в довшому листі тільки одним реченням згадала: "...а скажи дещо про Франка", Павлик післав Анні гроші на дорогу й доручив їхати до Львова. Це було для неї, мов би її "з пекла викупив", бо дома її силували виходити заміж за якогось німця. Про Франка нічого "докладного" не могла братові написати: "але ще буде час знати".

Саме тоді Франко, зайнятий видаванням нової газети "Світ", знайшов час на вичерпний лист у справі свого подружжя з Анною:

Львів, 29. I. 1881

"Оце хочу дописати кілька слів до сестриноного листа, та й сам не знаю, як писати й як думати. Дивне моє положення, Ви це певне й самі зможете догадатись. Тисячні гадки мене зносять, а коли прийдеться їх ясно сформулювати, то хоч що дій, все годі. Бачите, діло важне, і то не для мене самого, а й для других осіб, і навіть не для мене й Анни, але й для багатьох других людей, — а тут треба зважитися: так або сяк. Дивно мені на душі і чогось страшно. Не беріть цього з невластивого боку. Мені не йде про власне чуття, про власне, так сказати серце, — чорт. Ви знаєте може, що я здавна досить скептично відносився до Вашого жіночого питання, все мені здається, що під цим оглядом у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи почувань і життя, мусять все таки при розв'язці власного питання жіночого переважати огляди практичні. Ось таке й має з Анною. Практичний огляд каже: **охоронити її від посіпак, від нужди і всякого силування дома**, і цього було для мене досить, щоб приректи їй — подружитись із нею. Я Вам давно писав, що це зв'язок не з любови, зв'язок не по теорії. Але хіба ж це важна річ? Хіба ж усе наше життя йде по теорії? На бік із цим! І тепер, коли моя рука дрижить пишучи ці рядки, будьте певні, що не це бентежить мене, а інші практичні огляди. Я чую всю вагу нового становища, всю **фальшивість мого положення супроти родин і своєї й Вашої**. Але

й це байка. А чи, бачите, чи здужаю я саме зробити те, чого підіймаюся, чи здужаю забезпечити її від посіпак та від недостатку, я, сам ні в цім, ні в тім незабезпечений! Візьмим, що піду жити до Косова, чи думаєте, що тамошній староста не буде й зо мною робити раз у раз те, що з нею? Чи навіть шлюб наш буде для нього чимось, що примусило б його ре-спектувати нас? Та й ще друге — як жити, з чого жити? До польової роботи в мене, як знаєте, мало сили й зовсім нема вмилости. Чи за плугом піду, чи косою потягну, чи що? А жити денебудь у місті — з чого? З її зарібку? Це, признасте, крайна недоречність. З писання повістей? Коли ж бо за них ніхто не платить. Адіт, я ось, що досі живу у Львові, то вже маю звиш 100 р. довгу, та й то живу як **пес, в нетопленій хаті, картоплею та капустаю**, та й то на кошт робітника. І що тут думати про будуче? Одна рада — йти до Нагуєвич, — там ще в нас ґрунту трохи більше, але чи буде життя? Я з свого боку, — що я, зеро, я здавна вчивсь користися, тупитися в куті, зносити життя з усіякими людьми, — томв я не входжу в рахунок. Але другі?... А втім мені здається, що коли б я мав запевнений хоч який невеличкий зарібок літературний збоку, я б з Анною міг жити в Нагуєвичах дуже спокійно й гарно. Але тут, як бачите, дві шгүки: раз що на це скажуть Ваша мати й менша сестра? А друге, що щоб мати який такий зарібок із літератури, треба: 1) щоб у нас була література, т. є щоб була читаюча публіка, купуюча книжки та газети, а до того треба, щоб упав кордон між Галичиною й Україною, — а це, бачите, яка далека шту-на, а 2) треба в цій будучій літературі вибороти собі хоч яке таке місце, щоб не писати статтей і повістей надаремне, ми-шам на снідання. **Страшно подумати, яка то машина мусить рушитися, щоб чоловік, одно малесеньке колісце, міг також і собі рухатися.**

Ви не скажете, щоб я спав, лінувався до якої небудь роботи, щоб колинебудь втратив надію або віддавався пү-стому самокритикуванню, яке позором критичного скепти-цизму маскує лїнь та неохоту до праці. Признасте, що я, хоч часто й дурниці роблю, але все **працюю**, — та тільки що з того? Хіба мені крім морального вдоволення від того що ьнебудь легше? А втім чорт побери, про себе я не дбав би, — будь я сам собі, я б не думав про те, а йшов наперед із зав'язаними очима. Але на таке в'язатись із другою люди-ною, якій би хотїлось влегшити й її важкої долі?...

Відписуйте живо, яка Ваша дүмка й Ваша рада? Прошу Вас тільки не дүмайте, що це все я пописав на те, щоб спе-

катися даного слова. Зовсім ні. Я думаю, що треба захистити Анну, хоч би й на крайнє прийшлося, — але тим не менше мені здається, що все таки, доки до крайнього, чоловік повинен шукати й кращого.

Коли б мені можна було денебудь дістати роботу літературну хоч на 50 р. місячно, або й на менше, то здається, що ми вижили б з того обоє, а тоді доля наша запевнена. А як ні, то коли б хоч було де містити повісті та статті, які я писав би сидючи на селі, щоб мати хоч яких 400 або й 300 р. річно для підрятунку господарства, то й тоді може б воно якось було хоч до ліпших часів. Але що ж, до всього треба ждати, добиватись, задовжуватись і ще вчитись.

Оце я пишу Вам не в надії, що Ви тому зарадите, бо знаю, що й Ваше не краще, а щоб витолкувати Вам, чого мені страшно й почути Вашу думку, Вашу раду: що нам діяти в тім випадку?

Ждемо Вашої відповіді. Покищо я буду намагатись визначити для неї, хоч в Ред. "Світла" дещо грошей. Відповідайте живо!

Ваш Ів." (Переп., III, 334 - 36)

Аж моторошно стає від того образу тортурованої свідомости й мучеництва почувань, які добровільно взяв на себе молодий Франко — шукаючи виходу з понурої нужди щоденної екзистенції.

Павлик, без сумніву, бажав подружжя Анни з Франком. Він же в обширному листі переконував його про всю штучність лолинської історії та про вищість сестри над Ольгою (М. Возняк), а коли події не розвивалися по його волі, шукав ради й помочі Драгоманова й особливо його жінки, Людмили. Але Драгоманови, дискретні — не вмішувались у ці тонкі, особисті справи. Раз тільки Драгоманів вихопився з увагою, що Анна "ні се, ні те" — чого Павлик не міг йому простити (III.498).

Про відповідь Павлика Франкові можна дізнатися з звірювань Павлика Людмили Драгоманів:

"...відписую: 1) Франкові, що без любови я йому не раджу; особливо ж не раджу, коли він не чує себе в силі узнати чужий світогляд, не пошкодити йому "словоізверженнями", а навпаки його популярно передати Анні всю свою позитивну вмілість, не раджу також братися до хліборобської праці й покидати Львів та йти на село, бо однаково з того

не буде толку з ніякого боку. Обом же раджу не спішитись, а розважити добре, а коли прийде до чого, то раджу сестрі завжди йти своєю дорогою, бо Франко й тут може напугати своїм політиканством... (III, 345).

Анна проживаючи від січня 1881 р. у Львові, заробляла дещо шиттям або домашньою роботою, але більшість часу присвячувала шуканню зв'язків із робітниками й ремісниками, яким давала книжки й заохочувала "аби дещо думали про світ". Це все мало впливало на взаємини з Франком; про що вона й писала в березні братові:

"...За Франка я докладно нічого не можу знати, бо я з ним тут мало буваю, а подруге, як би бувала й часто, то не випадає мені говорити про женитьбу. Якби Франко сам мені говорив, то добре б було, я б тоді й докладніше могла знати. **Франко то мені таки найліпше сподобався з усіх, але що з того — коли відай не буде як уштудерувати, аби Підковалево дістати...**" (III, 374).

Анна теж бачила в першу чергу матеріяльні перешкоди й турбувалася про викуп заставленої в Косові частини ґрунту "Підковалево", яка б приносила деякий дохід. Позатим вона уклала вже весільні пляни "без дружбів і дружок" і "без музики", щоб зменшити видатки. Бідна Анна вже в короткому часі побачила свою помилку та писала Павликові:

"...За Франка я була написала дуже великий лист, чому на нього жалуюся, і хотіла до Тебе післати, але прийшла я перед висланням до Франка, а він мені сказав, що приймив би до газети, якби я що написала. Мене це втішило і лист пірвала я. Буду бачити надалі, що й як буде. Франко мені видається гонорненький та й відай таки так, не йнакше, бо до мене, де я сиджу, не прийшов би. Я до нього також не пішла б, якби не товариство соціялістичне й книжки. **Жаліюсь на нього, за що жаліюсь (жыліую), а за те навиджу, що соціялізм не покидає.** Він коли б ще так зрозуміліше писав для людей, то було б дуже добре. Тебе прошу, щоб нічого Франкові не споминав, що він не приходить, де я, він може тому соромиться приходити, що я в пивниці сиджу. Я де інде не можу сидіти, бо нема за що..." (III, 403-4).

Не було можности вдержатись у Львові працею при газеті "Світ" і Франко мусів виїхати до рідні на село. Передтим писав (11. ІУ. 1881) до Павлика м. ін.:

“... Насамперед щодо Анни. Вона потрохи й справедливо жалується, що мало видаюся з нею, правду кажучи, у мене раз-у-раз робота, і в неї, звісна річ так само, — значиться, ніколи. А друге й те, що якось ніколи не можемо розговоритися належно, а може й — не маємо собі що сказати, або я знаю. Про женитьбу я ані з нею не говорив, ані до Вас не писав, бо й що тут говорити? Я старався пересилувати сам себе на тільки, **щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю**, але досі не встиг. А втім і друга річ, матеріяльні обставини, як Вам відомо, такі, що тепер про таке діло й думати не можна.

Я ще оце тільки до четверга зістаюся у Львові, а відтак іду до Нагуєвич, без надії навіть вернутися сюди ще коли-небудь, поки не знайдеться якийсь зарібок і не будуть сплачені довги...” (III, 426).

У четвер, 14 квітня, Франко справді поїхав до Нагуєвич, не бачившись із Анною. Про його виїзд зо Львова вона довідалась другого дня від їх спільної знайомої Вимутової (освіченої молодої дружини львівського студента), до якої вона часто заходила. Тоді й писала братові при кінці свого листа: “В останнім моїм листі було написано, що я Франка не хочу, щоб зо мною женився. Не знаю, чи ти його дістав?” Це є й останнє слово Анни в справі подружжя з Франком. Ще один лист Анни до Павлика зберігся: з грудня, 1881, коли вона після двох місяців тюрми й судової розправи у Львові вийшла на волю. Тоді вона відмовляла брата від повороту до краю, бо тут його жде тюрма: “Ти велико можеш служити для світа, але лиш в тих сторонах, де пан Драгоманов і пан Подолинський”. В цьому листі нема вже згадки про Франка.

Недивлячись на пересторогу сестри, Павлик рішився на поворот, хоч тут його ждала тюрма з присудом за його повість “Ребенщуківу Тетяну”, бо вже не міг остатися в Швайцарії живучи з зарібку, що його давав Драгоманів та — заплутавшись у любовні заяви на адресу його жінки Людмили. Крім пересвідчення про свою більшу придатність у Галичині, не маловажну ролю грала й охота наладнати подружжя Анни з Франком. Одначе з ним нав'язав Павлик переписку аж під кінець 1882, після виходу з тюрми, коли Франко вже другий рік

проживав “між курми й телятами” в Нагуєвичах. Відтоді вони нераз проєктували замешкати разом для спільної праці. Були навіть пляни разом закупити хату в Коломиї, Дрогобичі або Станиславові, але про давні подружні пляни в листах уже не згадувалось. Аж під кінець 1884 р. Павлик написав Драгоманову зо Львова:

“... Правда: як буду стояти трохи ліпше, то возьму сюди з Коломиї сестру, щоб тут привчилася до пошти й телегр. Вона до того має велику охоту, і це дасть їй ліпший зарібок, ніж прокляте шиття, над яким майже даремне сидить день і ніч... Для неї досі не знайшлося відповідного мужа, вона може жити тільки з вповні образованием і людяним чоловіком, ну, а такий її не візьме, бо не має ані крейцара за душею. А втім вона не має охоти виходити заміж...” (Переписка, IV, 307).

І Анна Павлик залишилася незаміжня. Вона не знайшла дороги до серця Франка, для того їй може багато не доставало, але вона зуміла з гідністю зійти з його дороги, бо мала те, що й сьогодні є найціннішим виявом жіночої рівноправности: — характер. Цю силу й стійкість її характеру цінив Іван Франко, коли задумував із нею одружитись.

З листів Франка до Анни Павлик ні один не зберігся, бо вона, повсякчасно переслідувана поліцією, не могла переховувати свої переписки. Зате в поетичній спадщині Франка є пам’ятник її піонерської праці — вірш з року 1880 (друкований у збірці “З вершин і низин”, 1893) “Анні П.”:

“Дівчина встала рано, рано:
Піду я в поле, мамо, мамо!
Піду я в поле до роботи,
Злоту пшениченьку полоти.
Годі сидіти дома тута:
Глушить пшеницю хопта люта,
Бур’ян буєє рісно-рісно,
За ним пшениці тісно-тісно,
Повій плететься геть на диво,
Хилить пшеницю криво-криво”.

— “Рано ще в поле, доню, доню,
Зимні роси в полю, в полю!
Зимні роси, зціпнуть ноги,
Бодяччям вкриті перелогі!”

“Та доки ж, мамо, ждати, ждати?
Не сходить сонце, не видати!
Зимнії роси що ж удіють?
Та вони хопту гріють, гріють.
А пок зійти ще сонце мусить,
Хопта пшеницю здушить, здушить”.

— “Ей, доню, доню, бач, з півночі
Чорная хмара валом точить,
Чорная хмара, буйна злива —
Що ж зробиш в полію, нещаслива?”

“Я не боюся хмари, зливи!
Що мені вітер той бурхливий?
Я про ті тучі сміло-сміло
Буду робити чесне діло.
Нехай і повинь валом бужне,
Моя відвага не потухне,
Знесу я всяку злую долю,
Та не покину праці в полію.
Робити буду без упину,
І перестану — як загину!”

Між недрукованими творами поета знайдено ще уривок п. н. Жниця, присвячено А. П.:

Щастибі, жнице! Рано встала ти,
Роса студена ще морозить тіло,
Дрімас ліс, вкриває мгла степи,
І сонечко ще схопитись не вспіло.
Но з щирою охотов стала ти ⁵⁾

Недивлячись на невдачі в матримоніальних замірах, думка про подружжя не покидала Франка. Називаючи 80-ті роки своєю “великою як на галицько-руські відносини школою життя”, Іван Франко подає імена польських письменників і студентів, з якими тоді познайомився. Між іншими згадує станіславівського ученика Дзвонковського, що ввів його в “дім Броніслава Дескура, де під проводом старого й дуже симпатичного господаря відбувалися оживлені розмови молоді, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці” (Нарис іст. Укр. Літер., 363). Цей Вол. Дзвонковский, син зем-

⁵⁾ І. Франко — Твори в XX-и томах, т. XIII, Київ 1954, стор. 409.

левласника, мав сестру, Юзефу (Осипу) — ніжну, тендітну й прегарну. Павлик пишучи до Драгоманова про її побут у Косові, додає в примітках, що Франко хотів з нею женитися (ІУ,404).

Потвердженням слів Павлика можна вважати вірші поета, знайдені в рукописах, присвячені Юзі Дзвонковській. Один з них написаний у Станиславові у вересні 1883 р.:

Не схилий своє личко прекрасне,
Не затулюй повіками віч,
Із котрих мигоче, то гасне
Промінь світла в життя мого ніч.

Дай мені ссать з жагою голодного
Тее райське проміння живе, ...
Що з таємних глибин благородного,
Непорочного серця пливе!

Щоб, тебе над життя я кохаючи,
Так добро теж і правду кохав,
Про твоє ущасливлення дбаючи,
Я й про бідних, покривджених дбав.

Ти будь іскрою в мні громовинною,
Що і в мертвому збуджує рух,
Будь надхнення струєю невинною,
Що рве вгору і серце, і дух.

Хай у серденьку віру в будуще
Відновлять твої ніжні слова,
Відновлять пісень джерло цілющее,
Що зморозила житні зима.

Розігнавши всі сумніви й муку,
Ти цілим мене мужем зроби,
Щоб з Тобою я жив рука в руку
Для добра, для людей, для борби.

друк. в журналі "Світ", 1925, ч.5.

Кожний артист не визнає в любові національних меж ні расових перешкод. Не дивлячись на те, Франко в любовному захопленні не відкидав їх:

Я ЗАБУВ

Я й забув, що то осінь холодна!
Я й забув, що то смерти пора,
Я й забув, що ти кров благородна,
Що між нами безодня стара,
Що між нами народнії сльози,
Що любиться нам зовсім не слід;
Я й забув, що столітні погрози
Відлучили від мого твій рід.

Я забув — ні, я думав безумний,
Що засипана прірва стара,
Заповнили її трупи й трумни...
Отже ж ні! Ще мабуть не пора!
О, забув я про тин той спижевий,
Що між нами границею став,
І тебе я, мій цвіте рожевий,
Як лиш міг, як умів, покохав!

Я й забув, що вже цвіти пов'яли
І ні з чого віночка плести,
Що вони й не мені розцвітали, —
Я забув, і тяжкою нести
Доведесь мені кару за те!
Я забув, моя біла лілеє,
Що мою не можеш назватися ти, —
Я забувся, прости!

10 падолиста 1883. (Т. XIII, 148).

І він дає гарній польці, що його причарувала, такі поради:

ОСТОРОГА

Ей, не люби мене, дівчино!
Як хочеш любовців речистих,
Як хочеш розкошів огнистих,
Присяг, заклать і зідхань много,
Щоб нерви мліли, дух спирало,
Кров билась бурно, безупинно
І серце в груді завмірало, —
Коли бажаєш всього того,
То не люби мене, дівчино!

Ей, не люби мене, дівчино,
Як хочеш жити в супокою,
Мов плідне древо над рікою,
Діток коханих годувати,
Синів давати в школу, в люди,
Дочкам готовить нишком віно,
На власну путь благословляти, —
Зо мною, хто зна, чи то буде,
То ж не люби мене, дівчино!

**Бо я борець, моя рибчино!
Бо я робітник твердорукій,
Мене груди ждуть, бої й муки,
Мене ждуть бурі громовії,
Що може й розіб'ють судно те,
В котрім ми попливем, дитино!
Як зможеш ти тягти весло те
І не злякають бурі тії,
Тоді люби мене, дівчино!**

10 падолиста 1883 р. (Т. XIII, 149 - 50)

Осіною 1883 р. Франко мав намір перебрати в аренду задовжене й невпорядковане господарство дідички Дзвонковської в Станиславові, куди задумували перенестися з Павликом для спільної праці над історією української літератури. Для певности Павлик написав до власниці, чи годиться вона, щоб він туди переїхав разом з сестрою, що мала б вести господарку. Дзвонковська відповіла, щоб не їхати. Хоч Франко писав у жовтні, що “проект з Дзвонковським розбився оконечно. Ну, це байка, — не світ же на нім був побудований”, але ще раз у лютому їздив до Станиславова заключати контракт, що знову, як того Павлик сподівався, провалився зо стидом”.

Між віршами поета є ще один слід із тодішніх його нездійснених подружніх намірів. Принагідно⁶⁾ згадується про велику симпатію поета до молодой народньої вчительки (кузини Вол. Коцовського), Ольги Білинської, якій присвятив він вірш з 24. 11. 1884:

⁶⁾ Володимир Дорошенко: Любов у житті Івана Франка. Календар “Свободи” — 1956 (стор. 27); замітки X тому Творів І. Франка Київ, 1954, стор. 449.

ОЛІ

Коли часом на вулиці побачу
вдову убогу, сиротя мізерне,
що к мені руку простяга жебрачу,
в німім благанні очі к мені зверне,
тремтить в лахмітті, босе на морозі,
слотою бите й гордуванням ситих, —
огнем на серце капають ті сльози,
той жаль голодних, нищих і невкритих.

І думаєсь мені: Недовго, може,
коли мене важка прийме могила,
і ти отак підеш на роздорожжя
за хліб просить, моя дружино мила!

“І зжовкне, звяне те лице, що нині
так любим сльвом, щирістю яснє,
погаснуть очі, що сміялись к мені,
жура зв’ялить тебе, моя надіє!

“І діти наші — ох, аж серце в’яне! —
Слотою биті, босі, у лахміттю,
на сльози й горе непросвітнотьяне
як сиротята геть підуть по світу”.

І тайком я тремтячою рукою
останній гріш їм ткну й гадаю: “Може
хтось змилуєсь колись і над тобою
і сиротятам нашим допоможе”.

(З вершин і низин, 1893)

Віддавна Франко збірався їхати в Україну. Аж на провесні 1885 року вдалося йому побути в Києві й по-знайомитися з тамошніми діячами, які гуртувались біля давньої “Громади” й трьох інших культурницько-політичних груп. Одною з них був кружок Олени Доброграївни, зложений з 14 дівчат - студенток, що покладали собі ціллю: політичне, національне й економічне визволення України. Мабуть, до них належала й курсантка Ольга Хорунжинська, якої старша сестра була заміжня за Трегубовим, діячем “Громади”. Особиста зустріч із Оленою Пчілкою, що близько жила з Трегубовими, теж причинилася до знайомства Франка з — Ольгою Хорунжинською.

В березні Франко вернувся з Києва, звідкіля привіз і задум подружжя з Хорунжинською, як справу не зликуночно особисту, але залежну від його становища в громадянстві і всупереч його дотеперішнім поглядам, як справу не почувань, а — “доктрини”, бо серце поета куди інде зверталось...

Діставши згоду Київлян на видавання літературно-наукового журналу, Франко згідно з їхнім бажанням “залишити сварки” кинувся приєднати для “Поступу” й народівців. Це найбільше розлютило Павлика, що бачив у тому початок невдачі.

Надійшли літні вакації, справу видавництва відложено, а Павлик 15 липня так передавав Драгоманову ситуацію:

“... що буде зо справою журналу, — то тепер і знати годі, бо Франко наваривши каші і з нами і потім з молоддю, сам стрибнув зо Львова аж до — Косова!” (IV, 404).

В Косові перебувала тоді в рідні Павлика Юзефа Дзвонковська, що порізнившись з матір'ю задумувала на осінь підготовлятися у Львові до іспиту на сільську вчительку. Чи мало це який зв'язок з подружніми планами Франка, про які згадував Павлик — невідомо. Мимоходом Павлик додав, що Дзвонковська справді стала вчителькою, але — “дуже делікатна (та прегарна!) швидко померла”. (Переписка IV, 420).

А втім задумане подружжя з молодю київлянкою завдавало Франкові немало вагань і турбот. Над цим важливим життєвим рішенням, він багато роздумував і шукав порад. Працюючи тоді над редакцією жіночого альманаху Н. Кобринської, він писав до Олени Пчілки попри редакційні справи:

“... Останнім уступом Вашого листа Ви, ласкава Пані, вбили мені чималого клина в голову. Звісно, о таких речах, як родинне життя Ви компетентніші говорити, ніж я, — а говорите мені таке, що мені аж страшно, звісно, я знаю по трохи, що значить недібране подружжя, але знаю не менш того, що дібрати подружжя є майже неможливо, що подружжя майже завжди льотерія, яку 99% хибляє. Значиться, що ж тут робити? Дві дороги: або зовсім зректись думок про заснування власного огнища, або — і це мені здається хоч неприципіяльна, а найпрактичніша дорога — умалити пре-

тенсії до крайньої можності, **не надіятись забагато!** Мені здається, що найбільша частина щасливих подруж основана саме на тій обопільній, взаємній резигнації, на поблажливості для взаємних похибок. Ех, Ласкава Пані, якби Ви знали, з якими людьми мені приходилось не тільки миритися, але й дружитись і з яким оптимістичним упором я вмю вишукувати добру сторону в чоловіці зовсім упавшим, — ну, та це нехай собі, Даруйте, Пані, що ввійшов на це особистої натури поле і що до повніших, може й зовсім лишніх уваг докину одну, може й зовсім недискретну: Ваші уваги про подружжя писані таким тоном, немов би були вимірені на певну одну особу. Коли так, то я дуже був би радий почути від Вас дещо більше в тій матерії, коли ж ні, то щиро прошу Вашого прощення за це питання.

**Ольга Хорунжинська (з права)
з сестрою Олександрю**

Ваш Іван Франко”.

Львів, вул. Ліндого, ч. 3.

(З рукописного відділу Полтавського Музею, “Червоний шлях”, Харків 1923, стор. 226).

— “Пригадую собі, що Франко радився з нами, чи має женитися чи ні з одною знайомою йому закордонною українкою” — написав у своїх споминах про Франка — д-р Лонгін Озаркевич, що жив разом із Франком, Андрієм Косом і Ярославом Рошкевичем у мешкані архітекта Василя Нагірного, при вул. Ліндого ч. 3. (Бібліотека “Нового Часу” ч. 7. Львів, 1927).

— “Дарма, судженої і конем не об’їдеш” — такий фаталістичний присуд дав своєму жениханню самий

Франко, що в час листування з Ольгою Хорунжинською пізнав з далека вродливу польку, Целіну Журовську, службовичку поштового уряду.

Що писали до себе тоді: Ольга Хорунжинська, тендітна панночка з поміщицької родини, освічена й поступова, ентузіястка театру, музики й літератури, та карпатський поет, прославлений син коваля? Чи знала вона, що не серцем її вибирає? Чи теж готова була як він “не надіятись за багато?” Їхні недоступні листи про це нам не кажуть.

“Франко вже поїхав на Україну. Поїхав він умисне по жінку (візьме там шлюб з сестрою жінки Трегубова й вернуть сюда)” — 7. травня 1886 звітував Павлик Драгоманову.

Ольга Хорунжинська — Франко в чужому для себе й старосвітському Львові зразу ввійшла в крутіж усіх турбот матеріальних і видавничих, зв'язаних із прожитком. Маючи знання французької мови, вона виявляла живу охоту помагати й у перекладах. Де-далі була в неодному допоміжною в кипучій діяльності свого чоловіка. Тільки ж від самих початків не змогла стати для нього ні музою, ні могутнім джерелом надхнення. Ця роля припала — іншій. Для неї ж в архіві Франка знайшовся тільки один вірш з датою 21 січня 1887, хоч повний щирости й теплою чуття.

МОЇЙ ДРУЖИНІ

Спасибі тобі, моє сонечко,
За промінчик твій — щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.

В сльоту зимную, в днину мглистую
Я дорогою йду тернистою;
Кого я любив, ті забулися,
А з ким я дружив — відвернулися.

Відвернулися та й цураються,
З труду могого посміхаються.
В порох топчуть те, що мені святе, —
А недоля й тьма все росте й росте.

Важко дерево з корнем вирвати,
Друга давнього з серця вигнати.
Важко в п'їтми йти, ще й грязюкою,
Де брехня сичить вкруг гадюкою.

Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледїть — світїться десь оконечко!
Так у горю нам — щире словечко.

То ж за дар малий, а безцїнний твїй,
Що мов цвіт, скрасив шлях осїнній мїй,
За той усміх твїй не вдослїд журбї
Спасибї тобі! Спасибї тобі!

(“Світ”, 1926)

Склалося так, що в архїві Франка залишилась переписана рукою його дружини повїсть “Лель і Полель”, до якої була йому надхненням — Целїна Журовська. Франко написав її на варшавський конкурс — польською мовою, надїючись на високу надгороду. Героїня повїсти прозвана Регїною, визначалась не тїльки зовнїшньою красою, але й дарами духа, чого не можна сказати про її прототипа з чарївним личком, але порожньою головою, з позою взнеслости й зворушливої стриманости, що найпевнїше скривала досконалу глупоту. Ось якого листа написала вона 13. вересня 1887 поетовї, що повїдомляв її про свою повїсть:

“Шановний пане! У відповідь на Ваш шановний лист заявляю, що моя цікавїсть не сягає аж так далеко, щоб я мала аж переглядати Вашї манускрипти. Дивує мене лише й не можу зрозумїти, що дало підставу помїстити мене у Вашїй повїстї, бо я нїчим не дала причини до цього, а знову не хочу посудити Вас у злїй волї, а тим самим у бажаннї вїявити неповагу до мене, тому полишаю собі при відповіднїй нагодї прочитати її тодї, коли буде для всїх приступною. — Щодо зацїкавлення моїм здоров'ям можу Вас запевнити, що я вернулася зовсїм здоровою на душї й тїлї. З високим поважаннєм Целїна Журовська”. (З передмови М. Возняка до повїстї “Лель і Полель”, Рух, Харків, 1929).

Вже на старостї лїт Журовська-Зигмунтовська призначалася, що їй подобалися тїльки й виключно... “бру-

нети”⁷⁾. В своєму балаєні почувань, поданому в листі до А. Кримського (16. VIII. 1897) поет обчисляв, що ця жінка завдала йому 10 років любовних мук, яких впливом були “Маніпулянтка”, “Зів’яле листя”, “Перехрестні стежки” й ін. Фантом цієї недосяжної краси блукав і між Франками в прикрих хвиликах їх подружнього життя. А втім Ольга Франко дізналася про це далеко пізніше.

Щиро й віддано піднялася вона влаштувати домашнє огнище, якого так довго й нестримно прагнув Франко. Від початків їхня хата була відкрита для проїзжих гостей, і повсякчасних відвідувачів: товаришів і студентів. Недивлячись на всі невігоди для молодої господині близькі знайомі чоловіка стали її столівниками, до того часто безплатними як ось Павлик, що з перших місяців харчувався в них: “Я там їм обід, разом з Коцовським для доброти домового обіду й для того, що йнакше не міг би користати з бібліотеки”.

У своїх листах Павлик доволі часто згадує “Франчиху”. З його уривчастих уваг, раз у захопленні або спочутті, то знов у гніві й нетерпимості, зарисовується невиразна силуетка малознайомої дружини Франка:

Жінка Франкова, як оказалось, того й дулась і хмурилась на мене і не говорила з 1½ місяця, вкінці сама сказала, що годі далі їсти, не плативши і це якраз після того, коли ми з Франком говорили при ній же, що коло мене велика біда. (Я ж у Франка був випросився й він мені нічого не казав). Мені й самому крайне прикро було, що не можу заплатити, і за зле їй не беру... — 22. XII. 1886 (V, 143).

Неперемінно б треба вжитися, а то подохну або вдую. Думав знайти собі жінку на Україні, якби був тудя поїхав (Галичанка ні одна за мене не піде, а зрештою вони якісь недолюдки проти росіянок, от Франчиха звичайнісінька російська панночка, а й то куди простиша й людяніша від найпоступовішої галичанки — Кобринської⁸⁾) — 26. II. 1889.

Прикре мое життя та все таки мені часом видиться, що й сім’я тепер чисте нещастя — як от погляну на Франків:

⁷⁾ М. Струтинська: Драматична зустріч: “Наші дні” ч. 6. Львів. 1942.

⁸⁾ Н. Кобринська відмовилася одружитися з Павликом.

вечно обоє мучаться і не мають вільного часу для якої небудь роботи, та й тісно в них страх. — 11. 10. 1890 (VI, 75).

Платня від "Народа" увільнить Франка від Вислоуха (хоч у Кур'єрі Львівським буде й далі), позволить наймити квартиру обширнішу, дівчину для дітей, і **визволить від муки, неспаних ночей і т. і. і його й жінку, яка зниділа на пні.** XI, 1890 (V, 84).

При нагоді мушу Вам написати про велике горе, яке постигло Франка — украдено жінчиних 3,000 гульд... (V, 227).

Втрата Франків знайшлася... Слава Богу, а то просто біда: одно, що могло наробити багато клопоту своїм людям, а друге, що самого Франка було би вгнало в гріб, бо **була би заїла жінка (у них і так війна по поводі докторства, яке Франко вважає втраатою часу й сил)** — 21. VII. 1891 (V, 234).

...посилати Франчиху: так вона не втерпить, а розпаже, кому треба й кому не треба і з того може піднятися чимала буча в партії. (Я зобов'язав Франка, щоб не смів казати жінці, що таке сталося, бо вона й тут не втерпіла б). Та взагалі вона не вміє мовчати навіть там, де справді треба. — 14. IV. 1892. (VII, 19).

Франко післав мій лист своїй жінці, а та мені заборонила "тривожити його своїми листами" — 16. XII. 1892 (VII, 109).

Щодо Франків скажу Вам, що вона, приїхавши до мене з панночкою (тою, що привезла мені з Києва гроші), наробила мені чимало сцен перед гостем і другими, обвиняючи мене в несотворених речах, супроти Франка і т. і. Це мене збісило, і я назвав ці видумки по іменні. Такі речі, як "отстраненіє" мною Франка од "Народа", **виступ проти його докторату з зависти, що він їде вище мене, крадіж мною Франкових статей** — я мусів опрокидати при всіх, та й Франко став тут по моїм боці — листами. Просив я Франкову кривавими сльозами не порушувати цих дурниць при посторонніх людях, та ніяк не вмолив. Це найтемніша хвилина в моїм житті, тим, що вона кине негарне світло на нас обох із Франком на Україні. Я через те писав Вам про Франківщину, що бажав так направити його на добру дорогу (він мене рідко коли слухає, а вже зовсім не слухає, коли йому сказати що просто й ясно: тек я просив його прочитати мою статтю в "Народі" про попівство, для зорієнтовання, а він відповів уступом у Кур'єрі Львівським, що Ви маєте). Ви очевидячки мусіли делікатно писати Франкові про мої з ним відносини, а **Франчиха ви-**

водить із того, що я лізу до Вас з усякими "дрязгами". Франко очевидячки також сердиться на мене за це. Після того, що Франко сказав жінці, що я йому не даю спокою своїми листами... і листу Франчихи "відчепися" від чоловіка, — мені майже неможливо писати до нього, тим більше, що він на це все мовчить. Почекаю, може вийде що після докторату, та й то навряд, бо між нами нема гіршого посередника над його жінку. В ній, мов у дзеркалі, ярко відбилися всі добрі й лихі боки Франка, а так як вона слабша розумом і обра-зованням та ще й прибита дітьми й т. і. сімейними злиднями, то вона стала просто коректурним листком із масою помилок, що мусять бісити такого прихильника жіноцтва як я, а до того в мене самого нерви хворі... — 24. 1. 1893 (VII, 136 - 137).

... я не видержав і кілька разів назвав завини Франкової брехнею. (Я вмю панувати над собою, та цим разом я просто взбішений). Звісно, і Франко буде лютий на мене за жінку, бо я сказав перед людьми, що в справі маю на нього більше граво чим жінка. Все діло в тому, що Франко все чисто розказує жінці, з чого в неї виходить хаос і почасти й шкода для справи, яку вона путає. Нема в нього того нюху, що може переварити чужий мозок без шкоди для інших і для справи. Я би про це Вам не розказував, якби не те, що вона псує відносини Франка зо мною й іншими людьми. І годі мені сказати: Бог з ним! — 31. 1. 1893 (VII, 149).

... я раз сказав був словечко проти принципу Франків: дитині все можна, та почув від Франчихи докори, за побуту її в Коломиї, що в сімейних справах я деспот — і то якраз перед Киянкою... — 1. VI. 1893 (VII, 227).

... Коло нас добра мало: Франкова мала вибух крові і лежить хвора. — Франко в розпучі. — 9. VIII. 1893 (VII, 274).

... Франки дуже бідують. — 18. XI. 1893 (VII, 323).

Був у Франків. Він взагалі дуже прибитий м. ін. й Вашими докорами... **А вона, бідна, недовго буде жити — у неї сухоти. Перед чоловіком сяк-так держиться, щоб його не добивати, а передо мною плакала, що так марно сходить зо світа.** — 18. II. 1894. (VIII, 35).

... між мене й Франка влізла клином Франчиха, яка стає чим раз більше безтолкова й зла, а він по своїй слабохарактерності, нічого їй тут не скаже і я завше виходжу дураком, коли не мошенником. — 30. X. 1894. (VIII, 144).

При цих щирих і безпосередніх виявах Павликових

І. Франко і його дружина, Ольга чанами. Живо цікавилася вона видавничими планами радикалів, виєднювала дозвіл російських властей на висилку в Україну творів Франка, займалась розсилкою львівських видань і деякий час адміністрацією часопису "Народ"...

поглядів на дружину Франка не треба забувати, як цю відвертість свого товариша розцінював Франко:

"Був щиромовний він, та
[щиромовність
Не все те самеє, що прав-
[домовність"...⁹⁾

Ольга Хорунжинська-Франко без сумніву мала найкращу волю бути гідною дружиною Івана Франка. Її часті й небезпечні подорожі в Україну й Росію з важними дорученнями піддержували в заємні наддніпрянців із галичанами.

Ось яке поліційне донесення з 2 липня 1893 дістав російський консул у Львові, К. Г. Губастов:

"В департамент поліції неодноразово поступали вказівки, що Ольга Федорівна Франко, яка проживає в м. Львові (вул. Зиблікевича, 10), дружина відомого галицького соціаліста Ів. Франка, уроджена Хорунжанська, спеціально займається відправкою в Росію контрабандним шляхом нелегальних видань. Означені вказівки підтвердилися і в минулому квітні у Варшаві і Харкові затримано два транспорти відправлених туди Франком закордонних революційних видань. Разом з тим Булі одержані відомості, що Франко і його найближчий підсобник по ввезені в Росію політичної контрабанди, студент Львівського політехнікуму Толочко, знаходяться в межах ім-

⁹⁾ Вірш "На смерть М. Павлика д. 26 січня 1915 р." Іван Франко — Твори в двадцяти томах -- Т. XIII, Київ, 1954, стор. 385-6).

перії, з огляду на що зроблено було розпорядження про стаганний їх розшук і затримання.

Однак, тепер, встановлено, що згаданий знаходиться у Львові і співробітничав в місцевому журналі "Жизнь", який підбурює польську молодь до організації в царстві польському заворушень, а Ольга Франко тимчасово проживає за кілька миль від Львова, в м. Грудно, де саме і друкується більшість польських соціально-революційних видань, розповсюджуваних у Росії.

Беручи на увагу, що особа галицького революціонера Івана Франка добре відома австро-угорському урядові і що революційна діяльність дружини його і Толочка спрямовується, без сумніву, на шкоду обох держав, я маю честь укліно просити Ваше превосходительство про зміст цього повідомлення довести до відома належних властей і переговорити про можливість прийняття відповідних проти подружжя Франків і Толочка заходів і притягнення їх до відповідальности. При щасливому розв'язанні цього питання дуже було б бажано досягти негласного пред'явлення Вам речових доказів, які будуть відібрані при обшукі, для зняття копій із адрес листування та інших предметів, що заслуговують уваги" ¹⁰⁾.

А все те йшло в парі з недостатками й невигодами домашнього життя. Тісна хата з малими дітьми стала робітнею, місцем сходинок та безперервних відвідин гостей зблизька й здалека, нічлігом приятелів і студентів. Треба було залізного здоров'я й сталевих нервів на таке життя. І Ольга Франко в початкових роках була настільки витривала, що зуміла наклонити чоловіка до досягнення докторату, захищаючи його перед М. Павликом і другими, що могли тому перешкодити. Побут Івана Франка у Відні — це її заслуга. Правда, вона прагнула, щоб Франко зайняв університетську катедру — бо це направило б матеріяльні основи їх родинного життя. Можливо, якби це життя проходило в добробуті, не прийшло б і до остаточної катастрофи.

Тільки винятково можна дошукатись і її слідів власних зацікавлень: ім'я Ольги Франко видніє в списку авторок "Першого вінка" (інтересна з фолкльорного боку стаття про родинне життя бойків), як видавець

¹⁰⁾ Журнал "Культура", Львів, жовтень, 1926 (78 - 79).

квартирника “Життя і Слово”, як видавець збірки “З вершин і низин” у 1893 р., а як колишня учасниця театральних вистав у Києві перебралася вона для українських читачів гарну статтю з французького журналу “Фігаро” про великого актора Муне-Сюллі (Літ. Наук. Вістник, 1899, травень). Умовини життя Ольги Франко не дозволяли на більші успіхи. Кілька днів після того, коли вона разом з Н. Кобринською брала участь у львівському жіночому вічі (травень, 1892) М. Павлик писав: “Франкова . . . поїхала в Росію — там у неї страшенні сімейні драми. Вона так пририта дітьми й бідністю, тісною мешкання у Львові, що забула й те, що знала в пансіоні.”

А втім Франко дбав усіма силами, щоб дати матеріальне забезпечення своїй родині. Для неї пішов він “у найми до сусідів” працювати в польських видавництвах. Для неї хотів навіть покинути свій рідний край і виїхати до Америки: “Франко написав до американських русинів, що готов туди поїхати, редагувати “Америку” і інше, та ще не відписали...” сповіщав Павлик Драгоманова 9 серпня 1888 р. Франко готовий був їхати з весною, а покищо мав слати матеріяли для “Америку” — однак з цих плянів нічого не вийшло, бо рідня жінки спротивилась. На всякий випадок Франко й Павлик мали забезпечити редакцію “Америку” повістевим матеріялом та вістками з краю. Павлик багато роздумував на цю тему, ба навіть радив Драгоманову їхати туди й перебирати редакцію “Америку”. Зате Франкові ввесь час відраджував і так писав про це до Драгоманова:

“... Франко ж зразу був готовий, хоч я йому казав, щоб перше подумав заки предложити їм. Я ж усе таки думаю, що шкода йому туди їхати, раз тому, що там такої літературної сили ще не треба, а потім, що він тут потрібний, а туди, по моему, повинні їхати лиш лишні тут люди. Що там би мав більше грошей, то це дурниця, бо чоловік живе не тільки хлібом, а й духом суспільности: на чужині ж тяжче панування, ніж у ріднім краю бідовання — так по крайній мірі я чую. — 10. IX. 1888. (V, стор. 240).

Для добра своєї родини (хоч і з думкою про загальне добро) Франко силкувався добути катедру україн-

ської літератури в львівському університеті, на що ремствував Павлик, боячись, щоб Франко не покинув політичної діяльності: “Мені просто лячно подумати, що він пустившись на професуру, мусить перекреслити все зроблене ним добро, — особливо тепер, коли над його сім'єю висить жebraча бідність.” (24. 1. 1893). А втім Павлик і не довіряв у здібність Франка відповісти всім труднощам вимаганих передумов. Тоді на становище професора університету треба було дістати прихильну оцінку комісії професорів за друковану наукову працю, зложити усний іспит перед спеціальною комісією й виголосити перед професорським збором і університетським сенатом (ректор з прибічною радою) “габілітаційний виклад.”

Врешті 20 березня 1895 щоденник “Діло” сповістило про — габілітацію доктора Івана Франка дня 22 березня в годині 5-ій дня в 3-ій залі лівого крила старого університету на тему “Розбір “Наймички” — поеми Т. Шевченка”.

Після викладу молодь у захопленні обступила Франка, а коли час був іти — “відступила від вікна непоказна жіноча постать. Це була дружина Франка — Ольга Федорівна. Маленька, худорлява, бліда, з бистрими рухами, чорними очима. Вона збоку приглядалася, тепер замішалася між молодь і мовчки йшла до чоловіка.” Молодь проводила Франка з університету на вул. Глибоку, де він тоді жив. “Опинившись біля фіртки у високому, почорнілому паркані, Франко сказав: “Бувайте здорові, спасибі!” З цими словами пішов у двір з дружиною, яка всю дорогу мовчала”. Цю картину подав учасник цієї події, тоді молодий студент, Денис Лукіянович, що знав Ольгу Франко від 1887 року, але тільки тепер зрозумів ту жінку, що присвятила своє особисте життя великому поетові й діячеві¹¹⁾.

Коли нема любови в подружжі — лишаються жертва й посвята. В подружжі Франків посвята була обопільна. Франко поклавши своє особисте щастя на

¹¹⁾ В своїй статті: “З уваги на політичне минуле” Денис Лукіянович м. ін. обговорює махінації Баденього (тодішнього намісника Галичини) й др., що не допустили Франка до університетської катедри (Жовтень, Львів, 1956, ч. 2).

жертівнику “соборности” (“треба було вженитися з придніпрянкою, і то з більш освіченою курсисткою”), та прийнявши національні потреби за базу для свого подружжя — знайшов у Ользі Хорунжинській дружину податливу й готову, засвоїти собі тон, клімат, звички й ритм його життя. Вона, передбачлива й чесна в своїй осуді, більше дбала, щоб помагати своєму чоловікові, ніж щоб подобатись йому. Динамічна й підприємлива ввесь час присвячувала дітям і чоловікові, ними займалася й для них трудилась. Та тільки посвята ця впливала — з любови. В тому відношенні Франкові можна признати цю правдиву перемогу мужчини, за яку вважає одна з визначних сучасних письменниць — коли жінка добровільно визнає мужчину своїм призначенням. Ольга Хорунжинська визнала Івана Франка — призначенням, судьбою свого життя.

Досі невідомо, чи тяжкі матеріальні злидні, глибокі розчарування після даремних довголітніх змагань, чи спадщинність, що тяжіла невмолимо над своєю жертвою — кинули Ольгу Франко в психічну недугу, що закрила перед нею назавжди свідомість власної долі.

Франко для сучасників був взірцевим батьком і чоловіком. Попри обурення Павлика на прив'язаність, щиромовність і льюальність Франка до своєї дружини, є й інші, правда, скупі свідчення, що говорять про його родинні й товариські прикмети. В роках 1901-1914 Франко з ріднею перебував літній вакаційний час у мальовничій Криворівні в Карпатах. Тоді часто бував гостем у місцевого пароха, о. Олекси Волянського, що так м. і. згадує Франка:

“... Зараз з самого початку перебування в Криворівні Франко з'єднав собі загальну симпатію в населення, а в мене ще більшу пошану своїм поведінням, бо кожний признає, що поведіння нашої української інтелігенції на селі, під час її літнього побуту, не малий вплив має на нашого селянина.

А власне цим своїм поведінням дав він доказ своєї високої інтелігенції та культурности, бо зараз першої неділі той ославлений “атеїст” явився в церкві, зайняв місце поміж господарями, а коли почалася Служба Божа, підійшов до крилоса й співав разом із дяками. Тут мушу зазначити, що всі літники криворівнянської кольонії ходили на недільні Бого-

служення до церкви, а особливо поява Франка і Грушевського викликувала велике враження на населення, а це відмалювалося на його лицьох, та ще з більшою пошаною відносилися мої парохіяни до них за те, що не соромилися зайняти своїх місць у церкві між господарями і так стоячи порівень з ними слухали Служби Божої.

... Франко своїм примірним поведінням і то всюди, де не сходився б з людьми, ніколи не порушував теми про віру й церкву, а де хто другий необачно щось такого сказав, він своїм рішучим словом затер це немиле враження необачного вислову.

Пригадую собі, як Франко, приявний при якійсь такій полемічній дебаті про віру, не забирав зовсім слова, а коли големіка доходила до точки кипіння, тоді сказав: "Лишім ми віру нашому народові, бо то є ще один амальгам, який його держить!" І цим способом перервав дискусію в найгарячішій її точці.

... В подружньому житті Франко був добрим чоловіком та люблячим батьком, а що при своїй праці потребував спокою, то ж керму домашнього огнища держала в своїх руках д. Франкова, якій Франко без застереження піддавався, а хоч глобляливість матері супроти дітей ішла часами до безгранниць, то Франко, хоч бачив це й зовсім не похвалював, однако годився з тим, бо "мама того хоче".

Що року робили ми прогульку далеко в гори (до границь трьох царів, себто до цієї точки в Карпатах, де сходилися границі трьох держав: австрійської, угорської й румунської).

На таку прогульку запрошували ми й Франка, який дуже радо приставав на наші запросини, не сподіваючися жадної перепони.

Тим часом д. Франкова, яка чомусь не могла брати участі у цій прогульці, зложила своє veto, і ледве вдалося моїй жінці та докторовій Курівцевій переконати д. Франкову, що Франкові не загрожує жадна небезпека й під гарантією обох вище згаданих пань удалося виседнати йому позволення на цю прогульку.

З причини того veto д. Франкової мали ми сто потіх на цій прогульці, бо коли лише Франко забалакався довше з котрою з пань, то ми всі перестерігали його, щоб не забував на те, що очі всіх звернені на нього, а по гарних днях прогульки, може наступити буря з блискавками та громами.

Ці докори вправляли і Франка в ще ліпший гумор та ще з більшою енергією віддавався він фліртові, вишукуванню

грибів та ловленню пстругів, наскільки наш прогульковий табір ставав на відпочинок або нічліг...

Взагалі Франко вмів вести товариську бесіду та надати їй такий напрям, що не тільки бавила, але й учила, а своїм інтересним викладом зацікавлював навіть найбільше байдужих на все людей...

... Його лице завжди мало вираз задумливості, а з очей його можна було вчитати, що під високим його чолом нуртує безупинна гадка про почин нового або про докінчення початого ним діла.

В товаристві, чи то високо чи мало вчених, чи з більшою чи меншою освітою заховав завжди свою рівновагу й ніколи не дав по собі пізнати, щоб його це мучило. Супроти людей гордих та зарозумілих, особливо для таких, що ніби чимось на літературному полі відзначилися, себто, що їх друкували, був без пощади...

Для дітей, не тільки своїх, але для всіх дітей, був незвичайно ласкавий, а любови та ніжності для них могла б йому неодна жінка й мати позавидувати. При тім умів так достроїтися до них, що ніколи не поспував їм своєю присутністю їх гармонії, при якій небудь їх забаві, часами й сам брав живу участь у забаві, щоб зробити й цілій малій братії яку приємність¹²⁾.

До початка 90-их років відноситься спогад про Франка Миколи Голубця, коли він з другим шкільним товаришем відвідав Франкових дітей:

"... Франкові сини Петро й Тарас були старшими від мене всього на рік-два, дочка Гандзя була молодша. Тому, коли ми вдвох з Пушкарем прийшли до них, то дитяча забава зашуміла на добре. Осторонь від нас держався тільки найстарший син Франка, пок. Андрій. Щоправда, я, хоч і бавився, то раз-у-раз поглядав на двері Франкового кабінету. Ї лякався, що він може вийти й нагримати на нас за крик, а відтак, що він не вийде взагалі й я не матиму змоги його побачити.

Та він таки вийшов. Я злюстрував його постать одним поглядом. Людина середнього росту, сильно збудована, з пухкими рудавими вусами й такою ж буйною чуприною. Що впершу чергу кинулося мені у вічі, це його винятково високе чоло. Сорочка на ньому була очевидно вишивана... Під лі-

¹²⁾ о. Олекса Волянський "Мої спомини про Івана Франка", Львів, 1927. Накл. "Нового Часу", стор. 58-81.

вою пахою був у нього оберемок книжок. Франко збирався кудись іти. Та проходячи попри нас, він зупинився й запитав привітнішим голосом:

Діти Франків

неможливе. Франків почерк був особливо нечиткий. З черги я глянув довкола — книжки й книжки. Шість набитих ними шаф, а крім цього дві-три скрині з брошурами. Книжки в шафах гарно оправлені, з витисками — українські, московські, польські, французькі, й що мені найбільш заімпонувало — жидівські.

На одному з бокових столиків стояв "ріг обильности" в золоченій оправі з візитними карточками в ньому, на стінах кілька образочків.

В цілому кабінет Франка відбивав від решти помешкання. Там був безлад і пуста, тут чистота, порядок і розмірно багачко обстанови. Так і видно було, що тут, а не в кухні чи їдальні був панацей мешкання.

Дружини Франка я тоді не бачив і взагалі, як тепер собі з'ясовую дитячі враження, її приязности в домі не відчувалося. (Мої спогади, Літер.-наук. додаток "Нового Часу", 30 травня, 1938).

Батьківську любов Франка утривалив картиною зо своїх споминів — Богдан Лепкий, що згадав нічліг Франка з його синком у домі свого батька:

— Що ж, бавитесь, хлопчики?

— Бавимося.

— А ти як звешся? — звернувся до мене.

Я назвав своє прізвище.

— А високо літаєш?

Я не зрозумів алюзії до мого прізвища й не відповів.

— Ну, ну, бавтєся, але не забудьте про лекцію на завтра! — сказав Франко й відходячи від нашого гурту, погладив мене по голові.

Як тільки Франко вийшов, ми кинулися до його кабінету. Я приляг до бюрка, що стояло посередині і пробував відшифрувати свіжо записані листки. Та це було

“...я на пальцях перейшов залю та несміливо зазирнув до гостинного покою. Франко сидів на кріслі коло канапки, обтулював дитину і присипляв її якоюсь казкою, мабуть, одною з тих, що склалися на збірку: “Коли ще звірі говорили”.

Не знаю, чому, але образ цей був для мене якоюсь дивною несподіванкою. Такої батьківської ніжності по суворім і поважнім Франку я тоді не сподівався. І та жанрова картинка до нині залишилася в моїй пам'яті. Якби я був малярем, то радо переніс би з голови на папір”. (“Три портрети”, Львів, 1937, стор. 44).

Цим хлопчиком був Андрій, найстарший і найздібніший між 4-ма дітьми Франків, найбільше прив'язаний до батька і ним найбільше люблений. Його втрата була для Франка одним з найболючіших моментів. На похороні припавши на коліна коло домовини поет не міг утритися від спазматичного плачу...¹³⁾

Подружжя як апотеоза любови та любов як основа подружжя — не були уділом Франка. Не знав він і справжнього родинного щастя. Навіть придбана врешті своя хата, з-зовні чепурна вілла з садком, замість принести злагоду й спокій — ховала недатки, крики безумної дружини та власну недугу й безпомічність.

Величній у своєму післанництві поет був ним і — в любові. Жінку, яку любив, хотів бачити побіч себе в спільному змаганні до високої мети, у рівності, волі й братерстві, у взаєминах людських, щиролюдських: не володарів і рабинь, не експлуататорів і жертв, але щирих і вірних

І. Франко

¹³⁾ Пише про те в виготовлених до друку Спогадах про свого Батька — донька Івана Франка, пані Анна Ключко.

союзників. А до цього — наша сучасність щойно наближається.

Зпоміж багатьох жінок, що любили й адорували поета, не можна назвати ні одної, що їй завдячував він повноту щастя в коханні, якого прагнув він своєю ясною, чистою і промінною душею. Чи це вина сучасниць, заскорузлих і малодушних, чи доля трагічної раси поетів — засуджених на поталу смутку, розпачу й страждань, чи призначення геніїв — бути самотніми...

Герой “Зів’ялого листа” — цієї незрівняної містерії любовних мук і хвилювань, признається:

Я не тебе люблю, о ні,
Люблю я власну мрію,
Що там у серденьку на дні
Відмалечку лелію.

Все, що дало мені життя,
В красу перетопляв я,
І всю красу, весь жар чуття
На неї перелляв я.

Ні, не тебе я так люблю,
Люблю я власну мрію!
За неї смерть собі зроблю,
Від неї одурію.

Немов античне фатум тяжить на ньому прокляття мук:

Матінко моя ріднесенька!
В нещасний час, у годину лиху
Ти породила мене на світ!

...Ти пустила мене сиротою у світ,
Та дала ще мені три недолі в наділ,
Три недолі важкі, невідступні.

Що одна недоля то серце м’яке,
То співацькеє серце вразливе,
На красу, на добро податливе.

А що друга недоля — то хлопський рід,
То погорджений рід, замуrowаний світ,
То затросений хліб, безславний гріб.

А що третя недоля — то горда душа,
Що нікого не впустить до свого нутра,
Мов запертий вогонь сама в собі згора...

Проте він це сприймає як конечність:

Я не жалуюсь на тебе, доле:
Добре ти вела мене мов мати.
Та ж де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати...

Одна тільки жінка зайняла в душі Франка місце скремішне й незаступиме. В своєму серці носив він античний респект матері. Вона в житті була йому провідною зорею:

...Тямлю, як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухався я:
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.

"Мамо, голубко!" — було налягаю, —
"Ще про Ганнусю, Шумильця, Вінки!"
"Ні, синку, годі! Покіль я співаю,
Праця чекає моєї руки".

Мамо, голубко! Зарана в могилі
Праця й недуга зложили тебе,
Пісня ж твоя в невмираючій силі
В мойому серці ясніє, живе.

Ох, і нераз тая пісня сумненька
В хвилях великих невгодин життя
Тихий привіт мені слала, мов ненька,
Сил додала до важкого пуття.

"Синку, кріпися! — мені ти твердила
Адже ж не паном родився ти чей!
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей".

Правда, матусю! Спасибі за радугу!
Я її правди не раз досвідив.
Праця дала до життя мні принадугу,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив...

(Пісня і праця)

В хвилині розпачу до неї самотої звертається поет:

Матінко моя ріднесенька!
Не гужи ти за мною, не плач в самоті,
Не клени, як почувеш, що я зробив!

(“Зів’яле листя”)

Її одну згадав він в останній хвилині свого конання. Глянувши на змінене й спустошене недугою своє обличчя, Франко прошептав: “О, який я нещасливий, якби так моя мама мене побачила!...”¹⁴⁾ Чи в ясному до останнього віддиху його умі віджила картина смерті його матері, що вмірала з образом його гнівного погляду? Чи його скорбна душа бажала теплоти материнської в останню дорогу, куди збирався — самотній і опущений?

Він же в “Мойому Ізмарагді” навчав “любого брата чи люблю сестру, що читатимуть оті рядки”:

Немає друга понад мудрість,
Ні ворога над глупоту,
Так, як нема любови в світі
Над матірню любов святу.

---

¹⁴⁾ М. Возняк: Пам’яті Івана Франка, накл. “Союза Визволення України”, Відень, 1916. М. Колодій: Останні хвили І. Франка, “Українське Слово”, ч. 134, 30 мая.

II.

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ

Ідея, що жінка може мати ті самі права, що й чоловічина, та як і він вповні за себе відповідати — скрізь знаходила так само гарячих противників, як і оборонців. Вважати жінку за нижчу людську породу, за дитину, невільницю або ляльку для розваги — привикли від віків і скрізь перш за все самі жінки. І ця байдужність жіночих мас до власної долі припізнала успіхи емансипаційного руху.

В суспільних рухах XIX сторіччя, в перспективі щораз більшого значення людських мас, невідхильно мусіло прийти на чергу дня — жіноче питання. Соціалізм один із перших звернув на це увагу та шукав союзників у жіночих масах, серед робітництва й тої класи, що була основою його суспільно-політичної акції.

А втім скрізь по стороні жіночої емансипації стояли ті, що бачили далекі перспективи майбутності, щедрі душі — спрагли побудови кращого життя на землі, справедливішого й добробутного, в якому не буде упосліджених і пропавших.

Фемінізм у всіх часах приймав відмінні форми: інший він був у Плотарха, інший у Стюарта Мілля, а інший у католицизмі з основою Святого Письма. Сьогодні навіть музулмани готові впевняти, що Магомет предсказував визволення жінки. Бо йдеться тут не про доктрину, а про стан духа, що податливий найти місце в усякій теорії.

Реформаторський дух львівської студентської молоді, яким проводили Франко й Павлик, черпав надхнення не тільки з літератури про соціалізм. Хто знав Шевченкового Кобзаря на пам'ять — той не міг остатися байдужим до жіночого питання.

З листів Павлика до Драгоманова видно, що це пи-

тання було на порядку дня. У своїх новаторських планах оживити національний рух у закостенілих львівських товариствах, таких як "Народний Дім", задумували молоді студенти за гроші, що непродуктивно спочивали в його касі — оснувати дівочий інститут. (З. V. 1876, т. II, стор. 24). Потребу належної освіти для дівчат клали слушно в першу чергу. "Весілля, забави й погода" це одинокі теми, на які з дівчатами можна було розмовляти, на що Павлик скаржився:

"...З галицькою руською жінкою говорити — смерть, так, знаєте, так тисне за серце, що хоч проступися, земле: хотів би чоловік під землю сезнути, бо нічого говорити. Про мисль — ніяк, бо безбожник, — а треба говорити про її волосся, що носить на голові, страх-багато і т. д." (II, 35-36).

В своїй суворості обурювався навіть на всі найневинніші косметичні забіги дівчат, що хотіли... подобатися. За це обвинувачував він Ольгу Рошкевич перед Франком, з чого виходили на приходстві в Лолині своєрідні сцени. Взагалі ж Павлик у загорілому закидав Франкові, що у своїх поглядах "все потягає за попівською донькою, що її любить".

Павлик намагався впливати на Франка, що перебував у Лолині в травні 1877 р., викладаючи йому в напрасній формі свій погляд на "жіноче питання":

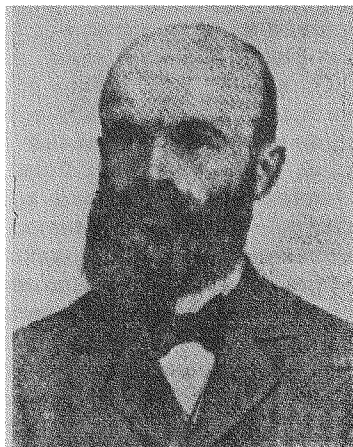
... Варто б уже зібрати хоч би тамошні весільні пісні. — Бійтеся Бога, запряжіть там до тої роботи дівки. Я не знаю, як можна під час неділь і свят, щоб панни того не позаписували. Адже ж щодня сходяться з людьми — та ба, біда тільки, що декотрі замість такої роботи воліють прибирати хлопську дитину в панське дрантя та оглядати сміючись, як з комедіянта (а дитинка не знаючи — сама собі тішитися цим одягом, з якого вони сміються); патріотизм страх. Мене чорт бере, як порівняю росіянок із галичанками, людей із панчохами! Сидить стерво одне з другим і чекала б на молодого поки панна — а потому плаче й нарікає віддана та знаходить вихід або в сентименталізованні з коханком, що вона нещасна, що хотіла б бути щасливою, або задурманена гине як жаба в болоті, бігаючи то до кухні то до постелі тирана. А ні одна не подумас наперед, що може бути якась щастя і без мужа та пхається як муха до мази. Всі нарікають, що їм зле, а ні одна не спробує покинути чоловіка, хоч би

й умерти з голоду. Видно, що їм таки дорожча своя шкура і чоловіка постіль ніж своя слава й воля. Яке ж то буде нічне визволення, коли про нього будуть тільки молотити язиками самі мужчини, і то тільки молоді, ще не одружені — якщо про себе не почнуть дбати вже самі панночки, щоб потім їхні чоловіки не мусіли навіть у словах про емансипацію замовчати, як усі будуть мати перед собою не вперту собі рівну людину, але бездушну ляльку, з якою можна все зробити: можна змусити до всіх своїх звірячих забаганок, можна замикати на ключ, поки не здуріє і т. д. А якби одна з другою сказали: "Не хочу і не буде так, як ти хочеш!" Але бо то й біда, що не може так сказати й не хоче, бо кожна наперед вже глядить, аби причіпити своє ім'я до як найвищого імени свого чоловіка... І має тут бути початок до іншого ладу. А мало котра так у нас не думає, цілком навпаки як у Росії, видно, що тут синтеза ще сильно тримається наших архаїчних голів і не легко її звідтам вигнати, там найкраща інтелігенція повертається до робітників, а тут як найдалше відвертається. Мало хто з нас молодих ще не думає, що поступ буде тоді, як на божих і людських престолах засядуть у нас тільки русини: як буде папа руський, цар, жандарми, поліція, судді й руська тюрма, — так думають мужчини, а жіночки чіпаються за хвості мужчин і потакують їм, не мавши ні свого імени, ні погляду, ні волі, ні роботи, нічого в світі, хіба товсте тіло — "Неподвижимія Стъны"! Я не пізнав ще панни або жінки з нашої інтелігенції, щоб не потакувала за мужчинами (розуміється, в поважнішій розмові, як їм трапиться бути допущеними до неї) — а потакувати буде доти, доки в нас будуть політики й комедіянти — лякеї на словах! Надскакує й трохи голови не вломить перед дамою, займаючись тільки дурницями, а не почне з нею говорити по людському, не буде від неї домагатися власного осуду, логіки, і для того він пан, а жінка лякей. — Треба, щоб ми, поступовці, як закохаємось, то не скажемо своїй любій нічого з баландрасів, наче б то не було коли потім воркувати й оглуплятися. Ми б запитали чоловіків, чому вони втікають з хати, не можуть всидіти коло жінок, хоч які були б вони красуні, і хоч як кохались би передтим. Річ у тому, що тіло з тілом не зв'язане міцно без сильної думки й діяльності поза хатою — в суспільності. А ми самі замість приготувитися вже наперед — дожидаємо того самого, від чого тепер відвертаємося, від своєї подружньої тюрми-хати, родини, діяльності...

У мене любка-не любка, а говорити... хто ж має починати, як не ми? А поступ: танці, богослуження, вечорниці, деклямації і т. д. Сказали б одному "імпертигент", другому "простак", а третьому вже простили б.

Попросить там панночок, хай змилюються і заходять до хат на свята й неділі списувати пісні; хай засоромлять наших академіків-лизунів, і допоможуть видати нам порядний збірник галицької народньої творчости... (Т. II, 203-205).

Небагато міг цей лист повчити Франка, що від початку знайомства з Ольгою Рошкевич працював над її освітою й заохочував не тільки до етнографічних збірок (які вона вже почала була попередніми роками), але й до перекладів французьких і німецьких творів. До того він не вповні поділяв погляди Павлика на жіноче питання. За прикладом інших країн і Павлик силувався звести його центральну проблему до шукання розв'язки для любови й подружжя. Визнавши свободне право жінки на любов, Павлик у слід за тим дійшов до заперечення подружжя. Цілі роки носився він із думкою писати про жіноче питання, але завжди не доставало йому ні часу ні потрібних книжок. Зате своїм поглядам дав він вислів в оповіданні "Ребенщукова Тетяна", що друкувалося в 2-му числі "Громадського друга" (травень, 1878). Його героїня, нещасна в подружжі Тетяна рішилася жити нешлюбно з другим, якого любила. Це гасло "вільної любови" Павлик увесь час обстоював і не раз заслужив за це саркастичні заваги Драгоманова. Франко ще перед судом (в січні, 1878) назвав виступи Павлика проти інституції подружжя його "idée fixe". За цю "idée fixe" (уросення) згодом засуджено Павлика на пів року тюрми. Процес Павлика за "Ребенщукову Тетяну" був невеличкою

Михайло Павлик

сенсацією у Львові, якій Франко, як наочний свідок процесу, таку дав оцінку:

“...Виною тут була не Тетяна Ребенщукова, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайню чудна й незручна його оборона. Чудна й незручна не в тім значенні, буцім то д. Павлик не вмів викривчатися, не хотів ховати своїх поглядів і переконань, але чудна й незручна власне тим, що він висловлював **погляди крайно наївні, що не мали нічого спільного ані з соціалізмом, ані з емансипаційним рухом нинішнього жіноцтва, а тільки давали сумне свідчення розуміння їх у д. Павлика.**

Діло було таке: один із персонажів повісти, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловлює погляд, що було б лише, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а парувалися як птахи”. За цей уступ книжку сконфісковано і це був один із головних пунктів оскарження. Розуміється само собою, що цей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жадним крутіством ані вибріхуванням, просто подаючи його як погляд наївного селянина та ще й гуцула, приведений у повісті для характеристики людей і ситуацій. Але яке ж було зачудування всіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім інакше і зсолідаризувався з цим поглядом. Він признавав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтракувати себе сболісно, наприклад на три роки... Мушу сказати, що спеціально цього погляду про пташачу форму подружжя (з наукового боку це речення не має ніякої вартости вже хоч би тому, що між птахами знаходимо всі три первісні форми подружжя: стадну, полігамічну й моногамічну) д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб “на короткий термін” викликав у суді загальний сміх. І повторюю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки оцей його власний нічим не мотивований погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих”¹⁾.

Варто ще додати власні слова Павлика про спосіб оборони його адвоката: “даруйте йому, бо він дурний, і нарозумиться певне тоді, як одружиться” (!!!) (III, 16).

Наскрізь суб'єктивний Павлик не тільки зводив жі-

1) “Михайло Павлик — Замість ювілейної сільветки”, Літ.-Наук. Вістник, 1905, стор. 160 - 186 (підкреслення нові).

ноче питання до проблеми статевих взаємин між людиною й жінкою, але й надавав йому класовий підхід: як слабкі, покривджені й поневолені, заслуговували на спочуття тільки селянки й робітниці — іншим же, особливо попаданкам належалися погорда й нетерпимість. До того Павлик ніколи не позбувся свого почуття “вищости над бабами”. Він завжди тільки обвинувачував жінок, а це багато легше від виправдування.

А втім суспільність на чолі з законодавцями-мужчинами, що визнала нижчість жінки, не може привести до зрівняння прав жінки — не знищивши “вищости” чоловіка¹⁾. Цієї вищости ніколи не виявляє — Франко, для якого жіноче питання, це взаємини людини з людиною, це рівнорядне становище одної й другої людської істоти:

“Для нас головне діло — розважити добре всі ті обставини, при яких і серед нинішнього стану можна жити щасливо (в моральному змислі) і стаючи **мужем і жінкою, не переставати бути свободними людьми**”. (лист до Ольги Рошкевич з 20. IX. 1878).

Це не були тільки стилістичні фрази, коли він писав про потребу “поділитися всім із другою, щирою людиною”. Він же писав Ользі про всі турботи, творчі пляни, видавничі проєкти й політичні ускладнення — як близькому другові-приятелю. Він щиро намовляв її до граці над собою:

“Щодо Твоєї літературної роботи, то зовсім не страхайся ані не трать надії. Тут тільки щоб охота та пильність і старанність, то можна дійти до значної висоти, не потребуєчи при тому бути ані генієм, ані навіть великим талантом. Адже ж гляди тільки, які люди задають тон у нашій журналістиці. **Жінко, — і Ти б не соромилася вже тепер, якби Тебе порівняв із ними, — хоч Ти не написала ще нічого оригінального, а вони своїми оригінальними дурницями позарукували стоси паперу!**” (квітень, 1879).

Пишучи до о. Михайла Рошкевича в справі їхнього подружжя, нераз підкреслював, що в тому радше має рішати донька, а не батько. Поміж чемними слівцями, що їх так спраглий кожен не тільки жінки, Франко звер-

²⁾ Simone de Beauvoir: Le deuxieme sexe (I - II), Paris, Gallimard, 1949.

тався до Ольги “передусім як до жінки образованої й емансипованої від тодішнього вузькоглядства й пересудів: “Ти знаєш, що такою жінкою я все вважав Тебе і гордився Твоєю любов’ю з тої причини” (лютий, 1879). Він навіть заохочував її до праці в ділянці виховання жінок у Галичині і готовий був доставити їй потрібні книжки про жіноче питання, а також подати свої погляди на цю справу. (М. Возняк). Відчувши важку втрату Ольги, що одинока могла зв’язати свою долю з його, він надівсе вмовляв її, щоб не покидала літературної роботи, до якої в неї є “сила й спосібність”. Він хотів, щоб любов і подружжя не були єдиним змістом її життя.

В противенстві до Павлика Франко мав високу оцінку про жінок. З його дитячих і юнацьких років крім батькової кузні, де ніхто не сподівався, “що компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько час-до-часу просив заступити від скачучих іскор” (“У кузні — із моїх споминів”, Твори, т. IV. Київ 1950), глибокий слід у молодій душі залишив побут у Дрогобичі, що в пам’яті записався ось яким тамошнім типом жінок:

“...Я заходив у тісні хати тих ремісників та зарібників. У мене була знайома флячниця Якубова, що заробляла на хліб, продаючи що понеділка гарячі фляки на ринку, на підсінні. У неї був чоловік, якийсь ремісник, що рідко бував дома, але й тут було таке саме, як і з мою “цьоцею”: хоча Якубова була мала та непоказна жіночка, то в хаті, очевидно, був її верх, і в цілім сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка коли й згадував хто, то хіба як “чоловіка Якубової”. І загалом мушу сказати, що, проживши вісім літ між дрогобицькими ремісниками та придивившись їх життя зблизька, я виніс враження, що жінки в цих родинах займають коли не верховне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а надівсе вертким та невтомленим язиком. Ні передтим, ні потім у моїм житті я не чув, щоб хтось говорив по руськи так швидко, як деякі дрогобицькі передміщанки. Оця духова перевага над чоловіками пливе, мабуть, із того, що мужі-ремісники, змушені спеція-

лізуватися в одній, механічній, звичайно посидючій роботі, а корпаючи над нею день у день, тиждень за тижнем і рік за роком, тратять елястичність духа, енергію й оборотність, натомість жінки, на яких плечі спадає і хатне господарство, і заходи коло дітей, і праця в огороді, а часто й переговори з сторонами, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі". (У столярні — із моїх споминів, Твори, т. IV, Київ, 1950).

Тимто один з ранніх творів Франка "Сон Князя" (сатирична поема, написана на початку 1877 р.) поруч Слабоума, що був "З ласки батюшки князем над рутенським поколінням", виводить його жінку верховладну Ксантипу, що не хоче піддатися москвофільському обскурантизмові:

Може й ти від нас забагла
Тих фантазій заграничних,
Поступу, наук якихось,
"Манципації жінок"?

Що тобі таке на старість
Забажалось, небого,
Від рутенського народа?
Ой, не спікся, Гапко, книш!

Ти гнівна на нас, бабусю,
Що за сварами пустими
Ми серед дороги стали,
По котрій були повинні

Без упину йти вперед.
Ти жадаєш, щоб у згоді
Ми передніх доганяли?
Ой, не спікся, Гапко, книш!

Ти лютуєш, ти караш
Нас, що мов китайським муром,
Сидимо відгороджені
Від усього, чим живуть,

Чим кріпляться всі народи!
О, не на дурних напала!
Ми не виліземо з буди, —
Ні, не спікся, Гапко, книш!

(Твори, т. XIII, Київ, 1954)

За час неприязности жінки князь одержав від царя відзначення:

Ми судар і обладитель
Всеї Русі, власноручним
Цим письмом определяєм
Ось яку для нього почесть:

Височайше проізадим
Слабоума з стополізів
В лаполизи й уділяем
Лаполізівську медаль.

Височайше всіх рутенців
Галілейської країни
Цим письмом під власть безмежну
Слабоуму віддаем.

Найбільшою радістю князя є тріумф над жінкою:

Жінко, аспидна Ксантиппо,
Не тобі вже старшувати!
Низом, плазом перед мене!
Я князем, князем, князем!

(Там же)

Невідомо, як Ксантипа завела з тим порядок, бо поема не закінчена.

Хто прагнув “рівного права для всіх” (“Думка в тюрмі”, 1878), той бажав і жінкам кращої долі, спочував кожному їхньому горю. Під час фатального арешту в Коломиї Франко написав в тюрмі 5 квітня 1880 вірш до теми Павликового оповідання:

ТЕТЯНА РЕБЕНЦУКОВА

Старці і книжники грізно накинудись
каменувати тебе:

всіх їх некритая, непідсолоджена
правда по серці скребе.

Горе сердечнее, людське, великеє
серць їх не ткнуло брудних;
те лиш їх гніває, чом так без страху ти
прямо стасш перед них?

Чом так покiрно, так тихо, так прямо ти
йдеш, куди серце веде,
йдеш не на розкоші, йдеш, хоч виразно ти
бачиш там горе блiде?

Чом не навчилась ти ніжностей, хитростей,
пiдлостей свiтських жiнок,
чом ти закинула мову їх, клятви їх,
пiта звичаїв, думок?

Чом ти їм совiсть і серце поставила
перед фальшивим лицем:
хочеш одверто, свобiдно це дiяти,
що вони дiють тихцем.

(З вершин і низин, 1893)

В наступному 1881 році
появився з циклю "Галицькі образки"
вiрш "Баба Митриха", що своїм по-
нурим трагiзмом є передвi-
сником новель Стефаника
з його матерями-страдницями:

"Я, кумко Йванихо, вмираю!
Не дав мені Господь дiждати,
щоб свого Климка оглядати,
як верне з далекого краю!
Погнали його на вкрай свiта,
і вiстки від нього нема,
і годі мені вже по шляху

| глядiти

за ним! Наступає зима,
снiг бiлий дорогу заносить,

в очах мені меркне вже свiт...

Смерть, кумко, надходить, хоч що ви кажiть,
душа вже з гостини додому ся просить.

"Я, кумко Йванихо, вас прошу:
остатню ще волку вчинiть!
Ось тут, в тiй хустинi, дивiть,
п'ять ринських паперами ношу,
Се я заробляла три лiта,
складаючи грiш до гроша —

Іван Франко (з 1881 р.)

то, кумко, на погріб ви мій оберніте,
як з тілом розстанесь душа.
А тут в другім розі хустини,
є сріблом п'ять ринських, дивіть!
Се, кумочко, ви для мосї дитини,
як біднятко з війська прийде, збережіть!

"Я, кумко Йванихо, робила
гіренько на грошики ті:
ні смачно я в'їла, ні впила,
дрижала не раз на сльоті.
То чень хоч синок мій єдиний
з них користь якую пізнасть,
заплаче за мною сльозами рясними,
"на Боже" за душеньку дасть".

Ще троха Митриха стогнала
Та й вмерла в куми у синьцях —
а в той сам день карта в село причвалала,
що син її в Босні від кулі поляг.

(Твори, т. X, Київ, 1954, стор. 174 - 5)

Індивідуальне щастя й горе, втрачена краса й молодість все те, що в житті жінки становить любов до мужчини знайшли відблиск у ранній поезії Франка. Не поминув поет і найбільш упосліджених, тих, що мусіли продавати своє тіло кожному, хто траплявся; між надрукованими рукописами знайшлась поема "Сяся" (у 3-ох частинах) з приміткою Франка: "Написано літом 1882 в Нагуєвичах, досі не друквано. Тему цієї недокінченої поемки я переробив пізніше в драматичнім нарисі "Чи вдуріла?", надрукованому у збірці "Маніпулянтка й інші оповідання", Львів, 1906 р." Ось I-ша й III-тя частини поемки:

В своїй цюпці убогій вона
перед дзеркалом збитим стояла
і гляділа на себе, сумна,
що краса молодая щезала.
Западалися лица бліді,
і блискучії очі тускніли,
наче здув рум'янці молоді,
що колись, наче рожі, ясніли.
Але годі стоять, сумувать!

Що пропало — не верне ніколи!
І вна стала рум'ян накладть
і білила на лица поволи.
А блідії, зів'ялі уста
карміною красков красила
і натерла на брови чорнила,
а коса шовковиста, густа
на столі вже заплетена жде...

Ось зібралась, готова вже Сяся,
перед дзеркалом стала, гляде,
чи хорошо до стану вдяглася,
чи білило не стерлося де?...
Втім застукано в двері. Ага,
це знакомий з готелю слуга!
Увійшов, не вклонився, не сів,
лиш очима по Сясі повів,
усміхнувся і каже: Цариця!
Станеш, глянеш, аж любо дивиться!"
Усміхнулася й Сяся. "Ну, що
там нового для мене приніс ти?
Чи ти може прийшов лиш по то,
щоб пугий комплімент розповісти?" —

"Ей, яка ж бо ти, Сясю, оса!
Я сказав лиш, що в тебе краса
чарівна, пошукати такої.
А про тебе, яка моя вість?...
Твоя правда. Прийшов до нас гість,
що б хотів із тобою пізнатись". —
"Так? А що ж це за гість? Молодий?" —
"А хіба ж не все одно тобі?" —
"Так, но я то лиш отак собі,
а там, впрочім, і грім його бий!" —
"Ні, не мов так, це чемний хлопчина". —
"Ну, а гроші?" —
"Не знаю про те,
але чень же не гола личина,
чень, як кажуть, Жан п'є, Жан плате.
Впрочім, це твоя річ — вважати!
Тільки тям ти, мене не забудь.
Адже ж я ти даю заробляти,
Тра й мені заробить щонебудь.
Але годі балакати! Ти
вже готова? Пора нам іти!"

III

На столі світло тускло горить,
на канапі гість з Сясев сидить.
Сидять поруч, мов брат із сестрою.
Він до неї припав головою,
і на грішну зів'ялюю груди
молоді його сльози пливуть.
А вона півсмішливо, півлюбо,
наче мати на нього глядить:
"Ну, не плач, моя милая згубо!
За ті сльози ти й Господь простить.
Та й і гріх то не надто вже грішний,
первородний це, братчику, гріх,
і всесвітній, всесильний і вічний,
коб не він — нас не було би всіх!"

"Та хиба ж задля того я плачу?" —
відказав він і сльози обтер. —
"Хоть і сам я виразно те бачу,
що згрішив я, і тяжко тепер.
Але що ж, не тепер вже жаліти,
і не того я плакав зовсім,
а лиш того, що сам я на світі,
що ніхто м'я не любить на нім.
А душа домагаєсь любови,
і бажання горить мені в крові,
і пекучим, болючим огнем
всі думки ми палить, заливає,
і нікого на світі не має,
що б любив, приголубив мене!
У кімнаті день в день самотою
над книжками сиджу я мов в кліті,
мов би-м працею хтів мозговою
голос серця і крові зглушити.
Що не йде ми на думку наука,
і виходить не праця, а мука,
і неначе скажений з кімнати
я жену вулицями блукати..."

Сяся слухала слів тих гарячих,
і в очах тих блискучих, дитячих,
що гляділи жалібно на ню,

вна читала всю повість сумну,
вна читала виразно, хоть здали,
що казали уста й не казали.

(Твори, т. XIII, Київ, 1954, стор. 116 - 119;
примітки, стор. 435).

Освіта для жіноцтва, школи для дівчат, що не знаходили належної піддержки в громадянства, були для Франка предметом великої уваги, коли він своїм нещадним пером атакував ці браки в сатиричному вірші "Дрогобицька філантропія" (друкованому в гумористичному двотижневику "Зеркало", 1882 р.):

Що це дзвенить, що це гримить
по городі лунає?

На дохід бурси для дівчат
Дрогобич баль справляє.

То доктор Генкст, а wojler jung (бравий хлопець)
Ту думку пропагує,
Зайнявся нею щиро сам
І сам баль аранжує.

А за свій труд і за свій плян
Одне лише — це жарти! —
Собі прирік: для своїхів
Свободні вступні карти.

А своячок, приятельок
У нього там немало,
Так що, як балю день прийшов,
На продаж карт не стало.

Професорки, уряднички
З гніву аж в штуки рвуться,
Що вільні карти жидівкам,
А не їм дістаються.

І хоч християнським дітям мав
припасти дохід, — таки
всі змовились не йти на баль,
і не пішли, сараки.

А жидівок прийшло май-май,
Жидків також немало,
І все те геть аж пізно вніч
І пило і гуляло.

Числили дохід другий день,
Він досить був великий:
Буфетчик ринських п'ятдесят,
І п'ятдесят музики.

Блаватні купці пару сот,
Зі сто кравець французький,
На бурсу для дівчат, мабуть,
Лишилося дві "шустки".

(Твори, т. XI, стор. 373 - 4).

Як живо займала тоді Франка жіноча проблематика, може свідчити його лист до Івана Белея з січня 1882 р.:

"Праця про Шевченкові жінки... розростається, серденько, під руками, так що чорт її знає, чи і як я зможу її скінчити. Ось погляди, який дивовижний плян я зладив до неї:

I. Відносини українського народу до жінки і українське жіноче питання (Джерела: Боровиковський "Женская доля в малоросійских песнях", Чубинський Труды тт. IV, VII, Драгсманов "Народные предания и рассказы", він же "Нові українські пісні"; дещо друге).

II. Жінка в українській письменній літературі (головно, Квітка — "Маруся", "Козир-дівка", "Сердешна Оксана", "Щира любов"; Марко Вовчок — "Сестра", "Одарка", "Інститутка", "Ледащиця"; дещо з Кониського, Нечуя, Павликова "Тетяна Ребенщуківа").

III. Відносини Шевченка до жінок і його пісні до жінок (зкористасти споминки про Шевченка в "Кобзарі", "Правді", листи Шевченка, деякі думки).

IV. "Катерина", V. "Наймичка", VI. "Відьма" VII. "Несфіти", VIII. "Марія".

Як бачиш, захопити б величезне поле, коби матеріял. Ну, але всетаки поспробувати не вадить, нехай опісля хто другий та зробить ліпше³⁾.

В часі побуту в Нагуєвичях у роках 1881-82 Франко писав: Борислав сміється, Хлопська комісія, Ліси й пасовиська, Циганки, Малий Мирон, Лідвиківка, Історія моєї січкарні й др. та Захара Беркута з прекрасною постановою Мирослави, шляхеної амазонки українських Карпат. Зокрема займався тоді Франко європейською

³⁾ Марко Вовчок в критичі, збірник статей, рецензій, висловлювань — зладив М. Д. Бернштейн, Київ, 1955. стор. 276.

поезією (переклади В. Гюго — Ле Шантіман) й думав про видання окремої збірки віршів, бо на його думку, найкращі, Белей (співредактор “Світу”) не допускає до друку, як і дрібні оповідання “лежали роками в Белевій шухляді й розкидались”. А попри те був час і на такі проблеми як — жінка й подружжя. Франко виготовляв тоді велику віршовану поему (на 4,000 віршів): “Історія лівої руки”, де головною статтю була мати Стебельського з оповідання “На дні”. У зображенні її життя поет хотів показати “як гніт подружжя без любови деморалізує й до крихти руйнує жінку”, що з нормальної стає спершу девоткою, а далі доходить до божевільної “богоненависти” і до пропаганди тої ненависти між народом — це посунена даліше тема повісти Гонкурів “Мадам Жерве”. В виготовлених тоді частинах поеми зображено життя священничих родин і духовної семинарії. Ця поема “Історія лівої руки”⁴⁾ дуже лежала Франкові на серці, коли на її видання він призначав гроші одержані з премії за “Захара Беркута” (Переписка IV, 99). Взагалі ж на той час “жіноча проблематика” живо займала Франка: Флобера “Мадам Боварі”, якою не так дуже одушевлявся як Павлик, хоч бачив у ній знамениту психологічну студію, але не жіноцтва — “тільки одної жінки, і то французки”. Для наших обставин вбачалась йому більше відповідна для перекладу Гонкурів “Жерміні Лясерте”, що для артизму й теплоти чуття йому більш подобалась від “Боварі”. Згадуючи “Записки з мертвого дому” й “Руських Женщин” Франко писав Павликові: “**Чорт їх побери з їх літературою. Не багато в ній ладану. Коби тільки дістати історичні та другі матеріяли про Україну, хоч що з грубшого, — а цього саме в нас нема!**” (IV, 102). До наступного річника “Світу” приготував Франко статтю про жінку — матір у творах Шевченка, де модифікація одного типу жінки-матері йшла до щораз вищого й ідеальнішого, від Катерини, Наймицьки, Відьми, Неофітів аж до Марії. Як виходить із цього листа до

⁴⁾ Це мабуть “Марійка” (уривок поеми), що ввійшла у збірку “З вершин і низин”, 1893 р., пор. Переписка, т. IV, стор. 94 - 104: цей лист Франка до Павлика — важний документ для історії його письменницької творчості.

Павлика (з датою 12. XI, 1882) була вже готова стаття про долю жіноцтва в народніх піснях.

Стаття Івана Франка п. н. "Жіноча неволя в руських піснях народних" появилася в "Зорі" в 1883 р. та є в нашому письменстві першим голосним і поважним словом про жіноче питання. Ця науково-дослідницька праця Франка, написана на основі пісенного матеріялу, зібраного переважно самим І. Франком, а також Павликом, Рошкевичівними й др., та джерел, що про них автор подає наступні завваження:

Матеріяли етнографічні до цього предмета зібрані в Чубинського "Труды етнограф.-статист. экспедиції в Югозап. край, т. V і VIII", Драгоманова "Предания и рассказы", Головацького "Песни галицько-русского народа" і др. З опрацювань бачиться, найдавніше і єдине досі спеціальне оброблення того предмету є Боровиковського "Женская доля в песнях укр. народа", напечатане переводом в минувшому річнику "Зорі". Жаль тільки, що оброблення це настільки некритичне, що автор помішав пісні новіші з давніми, обрядово-весільними, в яких віє зовсім інший дух, ніж у новіших піснях, і в яких жіноцтво займає далеко нижче, підрядне становище в родинному житті. Дуже цінні уваги щодо того питання знаходимо в прекрасній розправі М. Драгоманова: "Отголоски рыцарской поэзии в украинских песнях", а також в його новій знаменитій книжці: "Нові українські пісні про громадські справи".

На самому вступі Франко подає погляд на українську жінку порівнюючи її з жінками сусідніх народів:

"Коли це правда, що мірою культурности всякого народу може служити то, як той нарід поводить ся з жінками, те й це безперечна правда, що русько-український народ за цією мірою покажеться висококультурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх давен усі вчені люди, що придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини поводяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж напр. у великоросів, в родині жінка займає дуже поважне й почесне становище, ба навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч чоловічого і до якого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, ба, дуже часто розумна й одважна жін-

ка вміє в усім поставити свою волю супроти мужикової. Що вже й говорити про те, що через таке чесне й людське держання жіноцтво руське мусіло й самим своїм характером вийти далеко краще, розвитіше, ніж це бачимо у сусідніх племен. Це також признали трохи чи не всі етнографи, не кажучи вже про велику щирість і ніжність чуття, яке такими чистими перлами вилилося в незлічимох, чудово гарних піснях жіночих; уже сама зверхня подоба руського жіноцтва — складна, свобідна, гарна, — само його сміле та певне виступування супроти чужих людей, все це свідчить дуже корисно про поважне, людське становище жінок серед народу.

А все ж між жіночими піснями руського народу зустрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болючих, розкриваючих нам таку многоту недолі, що вдумавшись в ті пісні і в те життя, що їх викликало, ми не можемо не вжахнутись, не можемо не спитати самих себе: невже ж це правда? Невже ж це може діятись у нас перед нашими очима, між нашим лагідним руським народом? Особливо заміжня жінка винаходить у своїй житні щораз нові рани і негоди, на які нарікає в піснях.

Кожний, хто звик пильно придивлятися життю народньому і особливо слідити його безмірно цікаві духовні прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді жіночі невольничі псалми. Особливо — тим цікаві вони — крім своєї основи — що майже всі за винятком деяких мандрівних, а лиш до нашого життя більше або менше приурочених, є новішого, майже сучасного походження, як це доказує бесіда, чиста, без архаїзмів, часом зовсім льокально забарвлена, — як доказують також зовсім нові сучасні поняття й обставини, в них зображені. Чи не доказує нам цей факт, що доля нашого жіноцтва стоїть тепер на переломі, що нові обставини життя суспільного — ростуча біднота і др. — заявляють тенденцію змінити становище нашого жіноцтва і, розуміється, змінити його на гірше! Правда, в самих піснях, побіч цього непомітного факту, ми побачимо ще й друге, противне явище — реакцію жіноцтва супроти більшавоючого гнету. Маймо надію, що гнет той чим далі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духового розвою в міру поступу цілого руського народу" (підкреслення нові).

Розглядаючи тексти пісень Франко звертає увагу на випадки силуваного одруження:

“Такий гарячий і живий протест проти силування свідчить саме про те, що силування це серед нашого народу — випадок рідкий, що в наших дівчат дуже живе й сильне почуття свободи власної волі, що вони не уважають так як великорускі жінки своїм першим обов’язком — у всіх покорятися мужчинам і у всіх відректися власної волі. А хоч нерозумно протест цей мусить остатися безплідним, хоч воля дівчини не може відстоятися супроти переважаючих обставин, то вона все таки не піддається пасивно, вона скидає з себе відповідь за це нечесне й нелюдське діло. Ба, що більше, не раз дівчина воліє смерть собі заповідати, ніж по силуванім шлюбі жити з немилим їй чоловіком”.

На підставі розгляду вибраних пісень, їх змісту й мистецької форми Франко класифікує різні прояви жіночої неволі: страждання дівчат, що віддалися нерозважливій любові, знуцання від свекрух (хоч без особистої підлеглості невістки), бідування за нелюбим чоловіком, за чоловіком п’яницею, за ледачим і розтратним, якого спершу полюбила, за зрадливим, що до іншої ходить... У всіх цих випадках нещасного подружжя на жінок спадає виключна турбота про дітей, щоб їх “вивести в люди”. Франко називає це “головним путом, що приковує жінку до чоловіка, хочби й нелюбого”.

Після того наведені приклади спроб жіноцтва знайти вихід з поганого положення:

“Коли першою основою всякої практичної волі уважати вільне, живе чуття, ненадламану, цільну особовість і бажання особистої самоуправности, то ми, бачиться, не раз, і досить ясно в оцій статті виказали, що така основа волі у нашого жіноцтва є.

Щодо економічної неволі, то наше жіноцтво, безперечно, дуже тяжко її відчуває. Ми бачили, як жінка плаче і жалується перед матір’ю на те, що чоловік узяв її віно і протратив. Жінка працює в чоловіка гірш наймички, бо наймичці треба платити, а жінці ні; наймичка не схоче бути, то геть піде, а жінка ні. Та ще й жінці приходится на своїх плечах зносити всякі мужикові примхи, невдоволення й всякі хиби його характеру, а крім того головню на ній лежить обов’язок — годувати та пильнувати дітей. Не диво затим, що поперед усього жінка виступає проти того, щоб бути наймичкою у свого чоловіка, бути у всім йому покірною слугою:

Куди йду, туди йду,
все збираю лободу;
а я своєму муженькові
за наймичку не буду. (Лолін).

Жінка ясно бачить, що велика частина її неволі лежить в економічній залежності від чоловіка, і тому вона намагається вирватися з-під тої залежності, вирватися не чим, як тільки своєю працею, на волю.

.....

**Най мене нелюб не любить,
Най мене не б'є, не збиткує!**
Вмію я, мужу, ткати, ткати, —
Буду я свій вік коротати.
Вмію я, мужу, шити, шити, —
буду я й сама в світі жити.
(Ценів, Колом. зап. від Кароля Батовського)

Михайлина Рошкевич

В кінцевій частині своєї студії Франко зупиняється докладніше над піснею “про шандара”, яку записала в Лоліні від Явдохи Чігур — Михайлина Рошкевич, як цікавий прояв “найновішої фази жіночого питання”. В цій пісні жінка визначається безмірною силою характеру й палкою чуттєвістю. На зміст пісні зложився звичайний факт у родинному житті: жінка не любить чоловіка та віддається жандармові, що не вартий її любови. “Зганьблений” чоловік вбиває жандарма та сам гине від смертної кари. Про жінку Франко пише:

“Зради своєї любови вона рішається на найбільшу жертву, яку тільки може принести жінка, на неславу, на прилюд-

ну нечесть... — не вагається з тим же жандармом відверто гуляти на ринку.

— Але ж вона неморальна, зіпсована жінка! — скаже може дехто!

Воно б так і могло здаватися, але закінчення пісні очевидно перечить тому. В тій хвилині, коли Николая ведуть на смерть, вона просить і для себе смерти, — чи може, щоб хоч по смерті лежати побіч свого мужа? Ні, щоб була похована разом із жандармом. Я не знаю, як комусь видається така жінка, — мені вона видається засліпленою може в любові, але все таки гаряча й щиро люблячою. А в кого любов така гаряча, невмираюча любов є головним двигачем цілого життя й поступування, — чи ж можна того назвати зіпсованим і неморальним?"

Ця пісня дала Франкові сюжет для його драми "Украдене щастя".

Аналізуючи мотиви поступку жінки, Франко висловлює свої погляди, в загальному, що знову доказують його високу оцінку української жінки:

"Коли я сказав поперед, що Николайкина жінка "засліплена своєю любов'ю", то я сказав це не без розмислу. Бо й справді, вона, бачиться, мало прибирала, кого любити, кому віддати великий скарб свого серця, — а віддала його першому-ліпшому, що їй сподобався чи то своєю зверхньою поставою, чи може своєю поведінкою або чим-небудь другим. Правда, говорять: серце не навчити, серцю не до приборів, кого схоче, то й полюбить, не питаючи про вдачу. Може воно й так. Але з другого боку хоч би й так не було, то годі нам винуватити жінку, яка вибрала собі ледачого чоловіка. **Адже ж їм, правду кажучи, ні в чім і вибирати. Котрий чоловік у нас, чи з-між простих, чи з-між освічених, може показатися гідним великої жіночої любові? Котрий з нас не обмане її ожидань, не зрадить її серця, не витисне сліз з її очей — не тих блаженних, щасливих, але гірких, пекучих сліз? Чи ж диво, що найчесніша, найкраща жінка в нас кидається в обняття чоловікові ледачому і зовсім її не гідному, коли і всі другі такі самі або майже такі самі? А з-між сотні зовсім негідних вишукувати одного, який би може на один процент був гідніший — то годі і не виплатиться. Так от вона і віддається першому-ліпшому, зразу своїм гарячим темпераментом і своєю любов'ю приглушуючи всі сумніви, — щоб опісля, коли доочне їй покажеться ледачість любого чоловіка, — ну, звісно, щоб опісля бути тим більше нещасливою".**

З Франкової студії “Жіноча неволя в руських піснях народних”⁵⁾ виникає, що доля жінки нерозривно зв’язана з долею свого народу: щоб направити долю українських жінок, треба, щоб покращали умовини життя цілого українського народу.

Українським жінкам-страдницям присвятив Франко VI. поезію з циклю “На старі теми”:

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в полівеччині, чи то в князівській удалщині,
Чи то в козаччині, ляхчині, ханщині, панщині,
Руській сльози жіночі!

Скільки сердець розривалось, ридаючи,
Скільки зв’ялили страждання!
А якже мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую? (Твори, т. XI, Київ, 1952, стор. 282)

Один із критиків так пише про цей вірш:

“... Тут кожне слово-перлина української поетичної мови, а весь вірш звучить скорбним реквіємом тисячам “русських” жінок, що гинули під копитами половецьких коней, в татарському полоні, на ненависній панщині, “складаючи слово до слова”, себто зберігаючи для сучасного поета скарби української народної мови”.

Заховався вірш - присвята, написана на окремій відбитці “Жіночої неволі в руських піснях народних” (Львів, 1883), що її Франко подарував своїй приятельці Ользі Білінській, народній вчительці:

⁵⁾ Іван Франко, Твори, т. XVI, Київ, 1955, стор. 52 - 91.

Впорядчик публікації: Іван Франко — Вибрані статті про народну творчість, В-во Академії Наук Української РСР, Київ, 1955, стор. 292. — О. І. Дей, попропускав у названій статті ті місця, що відносяться до росіян.

Тобі, що власною рукою
Собі здобути вмiла долю,
Робiтнице на свiтла нивi,
Я шлю "Жiночу сю неволю".
Най свiтло сiяне тобою,
Поранньов заблiсне зорою,
Що нам вiщує днi щасливи!
Най плоди принесе твiй труд!
I по життя твого дорозi
Най злоте жито, чуднi рожи
Неувядаючi цвiтуть!

Львiв, дня 23 сiчня 1884.

(Твори т. XIII, Киiв, 1954, стор. 164, 442).

Франко в той час був знайомий i з iншими молодими вчительками, якi згодом визначилися в письменствi, завдяки заохотi й виховнiй працi Франка над ними. Про взаємини Франка з молоддю пише згадуваний вже д-р Иван Куровець:

"... Франко був душею всього руху. Він приготував собі нові кадри за посередництвом своїх довірених учеників, при допомозі яких поширював лектуру книжок і української літератури, етнографії й історії... Сам Франко в розмові з молоддю ніколи не накидав насильно своїх думок, а впливав на молоді уми відповідною літературою. Ніколи не впливав на молодь агітаційно, підбехтуючи її проти якогось начальства, або релігії або духовенства, як то думало собі старше українське громадянство тодішніх часів.

... Завдяки своїй бібліотеці Франко мав дуже великий вплив і то дуже корисний на молодь, бо вчив її читати й думати та заохочував до науки. Крім того він учив збирати етнографічні матеріали..., статистичні й інші наукові матеріали, в справах аграрних, економічних, просвітніх, давав їм цього відповідні квестіонарі, це робив кожного року, заки молодь роз'їздилась на літні ферії. Заохочував також збирати всяку старовину, а це: книжки, брошури з давніх часів, а яких по старих попівських домах на стрихах багато ваялось.

... У часі ферій Франко заохочував молодь до мандрівок і при тому приучував помічати життя людей, збирати всякий матеріал, напр. етнографічний і статистичний. Франко дав почин до студентських мандрівок, які в 80-их роках минулого століття, зорганізувалися й що року відбувалися в різ-

ні закутки нашого краю, ба навіть пізніше й на Закарпаття, де наша молодь давала концерти, познайомлювалася з та-мошнім населенням і будила до життя тамошню мертвечину.

Ці студентські мандрівки мали свою історію та своє змагання, вони гуртували в цілій Галичині молодь обох полів і запізнавали її між собою. В часі ферій внаслідок мандрівки оживало в глухій провінції Галичини життя, ішла виміна гадок, кольпортажа брошур, різних видавництв, а що найважливіше поширювання новіших книжок, які молодь роздобувала з бібліотек Франка й товариства "Січ" у Відні...

... В часі мандрівок пізнав я... пізніші світила нашого жіноцтва, які в емансипаційному жіночому русі відиграли передову або визначну роль, пі-

знав я тоді пані Наталію Кобринську (вульго: жіночий рабін), п. Михайлину Рошкевич (вульго: Довбуш), панни Окуневські, Бурачинські й інші — в часі мандрівок пізнав я також панну К. Бурачинську, свою пізнішу дружину, яка ціле життя була моїм найліпшим товаришем у щоденному житті та співробітником у суспільній народній роботі, овіяна духом Франка багато потрудилася до освідомлення та просвіти селянства й міщанства в Калущині, а до цієї праці саме заправила ідеями Франка й лектурою, при помочі якої набула велике знання й освіту.

Кожного року по закінченні мандрівки, молодь роз'їждилася гуртками в різні закутки по інтелігентних українських домах, як до Белелуї, пов. Снятинського, до о. Озаркевича, колишнього посла до державної ради, до Окуневських в Яворові, пов. Косів, Бурачинських у Криворівні й інших, де молодь у гарному, добірному й інтелігентному товаристві

Наталія Кобринська

передискутовувала всі нові питання тих часів, валила старі ідоли та поклонялася новим. В ці доми заїздив Франко й він палкими дискусіями дав почин до емансипаційного руху серед нашого жіноцтва, він підготовляв лектурою тодішнє жіноцтво, заправляв і вчив їх писати, виправляв їх перші твори й виробляв їх письменницький хист. Сміло можна сказати, як би не Франко, емансипаційний рух стояв би довгі літа облогом. Наталія Кобринська й інші передові жінки тих часів це духові діти Франка" ⁶⁾.

З праць Михайла Возняка ⁷⁾ про Івана Франка наглядно видно, скільки молодий поет витрачував часу, щоб зацікавити жіночу молодь питаннями літератури й науки, щоб її саму заохотити до писання. Запопадливо й уперто переконував він сестри Рошкевичівні. З цих його вказівок, розкинутих у листах до Ольги можна б скласти підручник для початкової науки письменницького звання:

"...Пиши наперед то, що Тобі найліпше вдасться, — коротенькі ескізи, розмови, замітки, сценки, не питаючи, що з них вийде і до чого вони здадуться. Всякий образ, який Тобі насунеться намагайся як найвірніше схопити на папір і такі уривочки покищо складай до купи, то є до шухляди. Колись, як достаточо випробуєш своїх сил у таких кусничках і проясниш свій погляд на цілість життя й на глибше значення фактів, — то й прийде така хвилина, коли якийсь незвичайний факт поразить фантазію і більша цілість немов сама собою зложиться з призбираного матеріалу. Таким способом працюють всі знатні реалісти, особливо Доде й Золя, — таким способом треба й тобі працювати. Особливо постав собі таке правило: не пропустити ані одного дня, щоб бодай маленького свисточка, дрібонької записочки не доложити до колекції. А це дуже легка річ, — бо хоч би цілий час яка робота Тебе займала, то все ж таки підслухати і підглянути можеш тисячу фактів, — а ввечорі, заки ляжеш спати, — сядь на хвилинку і спиши на карточці або до нотатки, що з усього найсвіжіше лишилось в пам'яті. Це єдина дорога — виробити свій талант, і я думаю, що Ти поспробуєш на неї ступити". (квітень, 1879).

⁶⁾ Д-р Іван Куровець: Іван Франко в моїх згадках (Спомини про Івана Франка, Львів 1927, Накл. "Нового Часу", стор. 17-29).

⁷⁾ Нариси про світогляд Івана Франка, В-во Львівського Університету, 1955.

Віддавна безнастанно намовляв він обі сестри до участі в львівських виданнях, на всякий лад їх заохочуючи:

“... Розуміється, про що писати, — це вже Ваша річ. — Найліпше позаписувати слово в слово оповідання деяких жінок про власне життя (Анни або других), так само про їх господарювання, про бійки, — одним словом, про тисячні факти щоденного сільського життя. Записуйте скільки можна, власними словами оповідаючих і все без розбору, — хай Вам ніякий факт не видається пустим або маловажним: нераз найменший факт, найменша фраза може бути цінним матеріалом до психології й судження про речі люду... Там можуть бути різні розмови, оповідання про життя і т. д. щось подібного до Анниної хроніки “Мої й людські гріхи”. Знаєш, це прехороша річ, а місцями навіть глибоко патетична. А спосіб писання — чисто жіночий: логіка в кут, наглі скоки з факту на факт, а все навiane якимсь дивним духом, що його й означити годі... Ви там обі з Мінею зможете, напевно, описати, як можна, докладно господарство попівське, а саме зверніть увагу на такі питання: як виглядає резиденція? Скільки вікон і куди обернені? Як усередині, які покої, підлоги, меблі, образи? Як виглядає кухня? Скільки слуг, скільки служниць, яких літ і до чого? Скільки господарських будинків і які? Скільки худоби?...”

Одержавши матеріал від Михайлини (Міні) Рошкевич Франко писав:

“... Шкіц панни Міні дуже тут усім подобався і швидко буде надрукований із похвальною заміткою. Павлик посилав їй письмо від себе, — а я замічу тільки, що в неї видно, коли ще не талант письменницький, то принаймні величезну силу обсервації, яка для всякого писателя повістей перша і найважливіша річ. Як би панна Міня (чого від серця бажаю) взялася писати більше подібних шкіців, а при тім читала другі взірцеві повісті (Золя, Толстого, Решетнікова, Нечуя), то з неї могла б виробитися дуже реальна й хороша письменниця”.

Недивлячись на протести авторки “фотографія” Михайлини Р. п. н. “Кума з кумою” появилася в “Молоті”, як “дуже цікавий образок з життя жінок у Лоліні” з прихильною оцінкою від видавництва, де при

кінці побажано, щоб “молода авторка не покидала й надалі подібної праці”.

У Франка було сильне бажання зробити з Ольги першу письменницю в Галичині:

Ольга Рошкеви-Озаркевич

переклала *L'assommoir* Золі, але її “Обух” Франко перемінив на “Довбню”; переклад вийшов у “Дрібній Бібліотеці” з передмовою Франка. Цим успіхом своєї учениці Франко радів і писав до Павлика:

“Як Вам подобався переклад Довбні? Тут на Довбню верещать (молодий Наумович дуже гримав), але при тому купують, — досі розійшлося звиш 150 примірників, хоч і ціна 20 кр. Верхратський читав і злився на деякі слова: валька, срожитися, хоч і признав, що вони вживаються в стрийських горах. Панна О-а кінчить уже переклад IV куска і одушевляється Гонкүровою Жерміні Лясерте, яку я післав їй по французьки. Ось що вона пише про неї: “Ти мов знав, яку повість вибрати мені до читання на теперішній час. Знаєш, Золя більше артистичний, часом розпалює, морочить змисли, а Гонкүр спокійно і розважно оповідає лише про нужду, нещастя та вічну біду людську, не рахуючи на ефект. Чи-

... виступаючи перша в нас на тім полі, Ти зможеш зробити великий вплив на других жінок, Твоє образвання, правда, не спеціальне, але більше загальне дає Тобі перед між усіма майже жінками в нас, і... моя рука, оскільки це в перших починах потрібне, ніколи не відкажеться від помочі для Тебе”...

Всі намови й переконування Франка, що це дасть їй змогу, щоб вона “стала людиною в повному значенні, розвивалася й поступала раз-у-раз наперед” — мали той наслідок, що Ольга

таємо його все з зворушенням, і мимоволі нам приходить на гадку, що є люди-мільйони, — які далеко більше перетерпили, намучились ніж ми; що наша доля — щастя проти їхньої, та що все те, чим ми користуємось, ми винні їм віддати, хоч би прийшлося нам зносити те саме, що вони. Коли читаємо його, наша недоля здається нам легшою, бо він учить нас, моралізує правдиво". Я дослівно навів уступ з її письма. Додам тільки, що побіч Золя вона перекладає тепер "Николу Знаменського" Решетнікова. До газети обіцяє і вона, і Михаліна ескізи" (30. VII. 1879, Переписка, т. III, стор. 93).

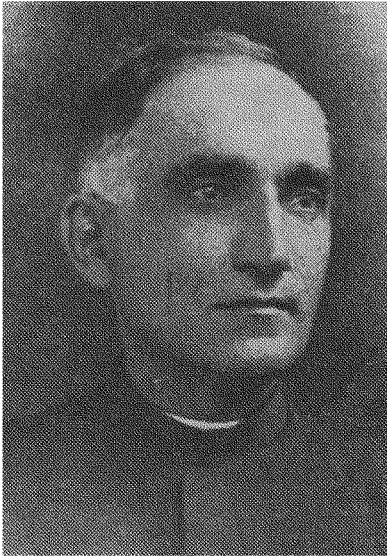
Ольга Рошкевич не виправдала надій Франка — стати першою галицькою письменницею, але він згадав її в своєму "Нарисі історії Українсько-руської літератури до 1890 р. "на стор. 386 і 68:

"До розділу 54, ст. 250: Говорячи про "Дрібну Бібліотеку" забув я згадати ім'я Ольги Рошкевичівної, що для тої бібліотеки переклала кілька початкових розділів повісти Золя "L'Assommoir" і цілу повість Золя "La curée", яка досі лишилася в рукописі. Вона записала дуже цінну збірку весільних пісень у Лолині, що була надрукована в XIII т. "Збірника відомостей до крайової антропології" у Кракові. Пізніше переклала вона також повість Ланської "Обрусителі", що вийшла у Львові в 2-ох томиках".

"І серед весільних пісень стрічаємо дуже давні комплекси, наприклад, записане Ольгою Рошкевичівною весілля в Лолині з виразними слідами матриархату".

Про появу пісень і обрядів, зібраних Ольгою Рошкевич, що вийшли заходами Франка, накл. Краківської Академеї Наук, повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 26. II. 1886.

Перше оповідання, що появилася друком з-під пера Наталії Кобринської — "Задля кусника хліба" довелося таки — редагувати Франкові, бо саме тоді в 1884 р. працював він у редакції "Зорі". І склалося так, що темою цього оповідання першої галицької письменниці була посередньо — його власна любовна трагедія. Про сюжет цього оповідання д-р Кирило Трильовський подав вияснення:

о. Володимир Озаркевич

“В сусідньому селі Русові жила бідна вдова по тамошньому парохові о. Петровським. Мала вона дуже гарну, високого росту доньку і між нею та молодим Владзем Озаркевичом зав'язалось щире кохання. Одначе мотиви “родинної політики” розбили це кохання та довели до подружжя Володимира з Ольгою Рошкевичівною, якої батькам було на руку віддати її як найскоріше заміж, щоб раз на завжди зробити неможливою комбінацію зо “скомпромітованим” політичними процесами Іваном Франком”⁸⁾.

Саме в тому часі під опікою Франка пробувала розвинути свої поетичні обдарування ще одна молода народня вчителька — Юлія Шнайдер. Завдяки цій допомогі молода адептка поезії стала першою в Галичині авторкою збірки віршів “Prima Vera”, що вийшла заходами Франка в “Русько-українській бібліотеці” 1885 р. На підставі переписки⁹⁾ Франка з Юлією Шнайдер, що прийняла авторське ім'я Уляни Кравченко, видно, як багато труду вкладав він на вирощування її таланту.

Перш за все він наклонив Уляну Кравченко працювати радше в поезії ніж у прозі, відповідаючи на питання, що їй вибирати:

“...Такий то в нас вже звичай, що всім починаючим поетам звичайно радиться взятися радше до прози. З поетками, поготів, я досі не мав діла, тож і не знаю, як їм другі радять. Але щодо Вас спеціально, то мушу признатися, що я по-

⁸⁾ Д-р К. Трильовський: “Наталія Кобринська і її найближчі”, Жінка, Львів, 1937, чч. 11 - 12.

⁹⁾ Павло Яшук: “Учениця великого вчителя”, Жовтень, Львів, 1956, ч. 1, (стор. 105 - 116).

чав читати Вашу повість (автобіографічну "Марта", яку У. Кравченко прислала для "Зорі" — І.К.), прислану до п. Партицького, і вона мені не подобалась... Діло в тому, що до написання доброї повісти треба не тільки сили чуття, але також сильної і ясної фантазії, яка б усе, що там описується, докладно представляла авторові перед очі, треба ще й тої сили, яка б раз представлений образ так довго держала ясним і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його списати, — треба того, що називається "наглядністю", "пластикою", — а у Вас того нема...

... для написання доброї повісти в наших часах треба також великого читання в повістевій літературі других народів, треба виробленої методи й великого запасу знання...

... Хто вмів своїми, хоч і нескладними щодо форми віршами глибоко потрясти серце другого чоловіка, той мусить сьвідомо чи інстинктивно — знати дорогу до серця... Все це гереконус мене, що у Вас є далеко більша спосібність до поезії і то до ліричної поезії, ніж до повісти, і я радив би Вам працювати на тому полі, і то працювати систематично, витривало.

... Всі предмети, які тільки ми можемо обробляти в поезії, були вже оброблювані далеко більшими від нас майстрами... Не познайомившись із тим, що вони робили і як робили, ми будемо мимоволі тільки повторяти в недолугий спосіб те, що вони робили далеко краще, і ніколи не поступимо вперед..." (14. XI. 1883).

Коли ж У. Кравченко не прислала віршів, Франко писав:

"Дорога Товаришко! Поперед усього дозвоільне знову наганьбити Вас. Прошу я Вас, що це має значити? Вже два листи від Вас дістаю, а вірша ні одного. Хіба ж це так годиться? **Та коли так, то я їй кореспондувати з Вами покину, бо до учительки Юлії Шнайдер мені яке діло? Я маю діло тільки до поетки Юлії Ш.,** а коли вона мені не ласкава, то я рушаю собі на чотири вітри. Чи може я своїми науками знеохотив Вас до писання віршів? З Вашого останнього листа щось подібного видко, — в такому випадку я дуже жалкую своїх наук. Але ні. Я знаю, що в кого є дар правдивий до поезії, того ніяка наука не знеохотить, той із затрутого зілля потрапить мід виссати як бджола"...

Сам у матеріяльних недостатках хотів якнебудь влегшити поетці її прикре життя сільської вчительки:

"... Мені було б дуже жаль, як би Ви з своїм талантом мусіли марно пропадати в нужді і надмірній, а невдячній роботі. І ще одно — як гадаєте? Не буде це нечестю з моєї сторони, якби я предложив Вам від себе яку невеличку поеміч? Правда засоби мої невеликі, але потребую дуже малю, так, що міг би Вам може дечим прислужитися, чи то газетами, чи книжками, чи й грішми. Надіюсь, що Ви не погніваєтеся на мене за це предложення, пливуче з щирого серця".

Уляна Кравченко

У. Кравченко не забула цієї науки Франка в своїх бойових закликах до жіноцтва. Працюючи в указуваному напрямку, поетка діждалася й признання:

"Лист Ваш, а особливо Ваша посилка втішила мене дуже. Ваші вірші прислані цим разом, майже всі дуже гарні. Ще такі дві-три посилки, і буде можна справді видати маленьку книжечку Вашого первоцвіту. Партицький у цих номерах "Зорі", що вийдуть цими днями, напечатас дещо. Про особне видання я ще з ним не говорив, але скоро буде матеріал, я сам приймусь за його упрядкування і передам усе готове до друку".

Бажаючи відвернути У. Кравченко від еротичної тематики, Франко переконував про святість і вищість чуття любови до всіх нещасних, покривджених:

"Якби яка жінка — не дай Боже — мене лисбила і задумала оспівувати мої сирі очі і мою скүлену постазу і свої медові хвилини зо мною, — то Бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь, а їй самій не вплив кільканадцять солених "пац" на її ніжні ручки. Невже ж таки тільки низька любов має бути змістом цілого життя нашої жінки?"...

Франко дотримав обіцянки про допомогу:

"Дорога Сестричко! Просять пани Кажникевичі, щоб Ви приїхали між руськими й польськими святами до Львова і остаточно угодилися... про місце у Василянок". (21. XII. 1884).

У. Кравченко дістала посаду вчительки в дівочому інституті СС. Василянок у Львові та в тому ж році вийшла її збірка віршів, про які Франко писав, що виявили дуже гарний талант: "від них справді віяло неначе запахом весни". Накладом "Літературно-наукової Бібліотеки" Франка вийшла друга збірка поезій Уляни Кравченко "На новий шлях!" (1891 р.), що поставила її в перші ряди змагань за рівноправність української жінки.

У своїх "Спогадах учительки" Уляна Кравченко пише про нещасну любов до неї одного з учителів, що вийшовши лишив їй на спомин свій пам'ятник: двадцять дрібно польською мовою записаних аркушів з любовними скаргами. Франко в часі відвідин забрав цей зшиток, написавши на ньому по польськи звернення до "любови, що ломить кості — щоб їй ніхто не задростив". Авторка впевняє, що сліди перечитання цього зшитка залишилися в... "Зів'ялому листі" не подавши ніяких ближчих вияснень для цього твердження¹⁰).

У. Кравченко присвятила окремий цикл віршів - панегіриків Миронові-Франкові, а також разом з Павликом 5 сонетів: "Титани". ("На новий шлях", Коломия, 1928, накл. "Загальної книгозбірні").

До іншої вчительки, Климентії Попович так писав Франко про У. Кравченко:

"Щодо панни Шнайдер, то скажу Вам, що обставини її, наскільки можу судити, не на багато ліпші від Ваших. Виросла в біді, тепер учителька в Бібрці і удержує ще при собі стару матір.

Правда, що оскільки можу з Ваших листів вносити про Вашу вдачу, міркую, що панна Шнайдер остільки щасливіша, що не журиться ніякими дрібницями щоденного життя, попросту тому, бо їх не бачить, а живе тільки між змарами,

¹⁰) Уляна Кравченко: "Спогади учительки", Коломия, 1936, накл. "Загальної Книгозбірні".

цвітками і безкровними ідеалами. Оригінальна натура, невилічимо, як мені здається, хвора на ідеалізм. Так само щодо пачок її поезій мушу поправитись остільки, що, крім кількох досі напечатаних є у мене 10, присланих якраз останнього разу.

Хіба це багато? Я вже підмовив Партицького, щоб видав її теперішні й будучі вірші невеличкою брошурою, і він погодився" ¹¹⁾.

Як виходить із цього листа, Франко був у частій переписці і з К. Попович, що під його впливом теж ступила в ряди галицьких поеток. Як саме цей вплив проявлявся, можна б пізнати з їхніх листів, що про них невідомо, чи вже опубліковані. Одне безсумнівне, що Франко не давав скіти по затишках молодим жінкам з освітою, якщо вони мали хист для письменницької роботи. Ось ще один доступний уривок листа до Климентії Попович з 13. IV. 1884¹²⁾:

"Зав'язаний моїми заходами "Кружок Етнографічно-статистичний" приймає в члени всіх людей, які приречуть доставувати йому матеріалів (пісень, казок, приповідок і пр.) і відповідей на квестіонарі".

Нерідко заохотою жінкам був їм присвячений вірш. Такий під наголовком "Відповідь" з підписом "Мирон" надрукував Франко в 1884 р. у "Зорі" для Климентії Попович:

Климентія Попович-Болярська

¹¹⁾ Вище названа стаття про У. Кравченко в "Жовтні".

¹²⁾ Вибрані статті Франка про народну творчість, Київ, 1955, стор. 9.

К. П.

Гарна дівчино, пахучая квітко!
Оком і словом стріляєш ти мітко
В серця чутливий потайник укритий, —
Хто тебе бачить, той мусить любити.

Тільки ж не гнівайсь за щирее слово:
Світ і життя ти береш поверхово,
Мислиш, хто спів твій полюбить і очі,
Той вже нічого на світі не хоче.

Сли ж для очей і для пісні твоєї
Кине він все — боротьбу за ідеї,
Працю для тих, що їх тиснуть окови, —
Вір мені, серце, не варт він любови.

Сли ж крім очей і крім слова дзвінкого,
Ти не даси йому в житті нічого,
В бій не загриєш і ран не загоїш,
Вір — і сама ти любови не стоїш.

Блиск чарівний очей потускліє,
Зміниться голос, і спів заніміє —
Сли ж в твоїм серці і думці пустинно,
Чим ти тоді причаруєш, дівчино?

(“З вершин і низин”, 1893).

А перед роком в тійже “Зорі” “Мирон” присвятив вірш з датою 9 квітня 1883 р. Михайлині Рошкевич:

Михалині Р.

Ні, не однаково для всіх сонце сяє,
Хоч безучасно над всіми блищить.
Бідний слізми його блиск заливає,
Щасним воно і терни золотить.

Серце дівоче, красніше сіяє
Щирість твоя, аніж соняшний світ:
Радісний усміх для щасного має
Сльози для горя, пораду й привіт.

(“З вершин і низин”, 1893)

Мобілізуючи жіночу молодь до творчої й культурної роботи Франко не мав особливих труднощів. Ореол найбільшого поета й письменника, борця за нові ідеали, незламного революціонера притягав до Франка молодь,

що легко дає себе поривати — величному й героїчному. Уляна Кравченко та її товаришки зо шкільної лавки, що порівнювали рахітичну творчість тодішніх письменників з полум'яними закликами Франка до боротьби проти несправедливости — були захоплені молодим поетом, вивчали на пам'ять і деклямували його твори та... мріяли про особисте знайомство з автором "Каменярів", "Беркута", "Найми́та"¹³). Цієї шкільної молоді Франко віддавна не поминав своєю увагою, а в його "Сучасному літописі" з 1884 р. (Нове зеркало), читається під 20—22 червня:

Не треба й пророка, щоб здріть світляний
Будуччини нашої ранок:
Сьогодні ми бачили іспит річний
У закладі Василянок.

Учителькам, вчителям честь за їх труд,
І честь настоятельці тоже!
Хай далі "по-руськи й по-людськи" ведуть
Оцей інститут! Щастя їм, Боже!

І вам честь, дівчата! Та ж Русі ви цвіт
І кращої долі надії,
То ж шле літописець для всіх вас привіт
На ім'я Ціпановській Марії.

До гурта знайомих поета належали свідоміші й освіченіші жінки тих часів: п'яністка Олеся Бажанська, Софія Окуневська, З. і К. Бурачинські, Євгенія Бохенська, Танчаковська, Ольга Гузар-Левицька і др. Коли ж приїхали до Львова літом 1885 р. київські студентки Олена Доброграївна і Катря Мельник — найбільшим авторитетом був для них Франко. Павлик скар-

О. Бажанська-Озаркевич

¹³) Стаття про У. Кравченко в "Жовтні".

жився в листі до Драгоманова, що в справі проєктованих видавництв — Олена Доброграївна була по стороні Франка: “каже, що союз Франка й молоді зо старими діло природне, бо вони власне однаково думають, а так, моєляв, як ви, в Галичині не думає ніхто” (26. VII. 1885; ст. 427). З-приводу смерті Олени Доброграївної писав Павлик до Драгоманова а 27. VI. 1888, що редакція “Товариша” (до якої належав Франко) відкинула його: “споминки про Доброграївну, між іншим через те, що я вжив слова соціялістка, а це-ді по Франку і неправда і таких слів уживати не слід, щоб не лякати нашу публіку”. (т. V. ст. 226).

“Кам’яна душа”, з центральною постаттю любовниці Марусяка, ватажка оприжків у Карпатських горах при кінці XVIII. віку, перед яким вона заховала таємницю свого шляхетського походження та була горда й неустрашима аж до смерті — має напис: **Присвячую пам’яті Олени Доброграєвої**. Ця Франкова драма в одній дії була друкована в 1895 р. в його журналі “Життя і слово” (т. III, кн. 3).

У червні, 1888 р. написав Франко оповідання “Маніпулянтка”, що того ж року друкувалося спершу в польській газеті “Курієр Львовскі”, а в 1890 вийшло у збірці “В поті чола”. Автор першої в нас історії літератури, о. Омелян Огоновський, професор львівського університету в своєму розгляді творчости Івана Франка на підставі цього твору назвав його речником емансипації жіноцтва:

“В новелі “Маніпулянтка” став він речником емансипації жіноцтва, зобразивши незавидну долю молоденької сироти Целі..., що з тяжкої життєвої боротьби винесла чутливе серце й душу непорочну”. (Історія літератури рускої, Львів, 1893, Ч. III, стор. 1044).

Целя, поштова службовичка живе в комірному в родині Темницьких, яких син лікар саме приїхав із Відня. Молода й гарна дівчина “совісна й точна в сповнюванні своїх обов’язків, як загалом усі жінки, допущені до якої-небудь публічної служби”, нічого іншого не бажала, тільки чесно заробляти на прожиток, хоч часом і подумала: “От якби то могли мандрувати мандрівку життя опираючися на сильне рам’я чоловіка”. А втім її не-

буденна краса не знайшла відповідного аспіранта. З одного боку збудила сантиментальний захват у листах бідного на вроду журналіста: “він, хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж, звичайно стареньку і немов би не на нього шиту — от і портрет автора любовних листів”. То ж його Целя не могла полюбити. А з другого боку загрожував їй цинічний лікар своєю брутальною пожадливістю, обмотуючи її брехливими оповіданнями про багату наречену, але стару й погану, з якою зірвав висилаючи листа через її руки. Перший поклонник не був небезпечний і самозліквідувався софістичним міркуванням, що мовляв, ніколи не повірив би в її любов і був би завжди нещасливий. Другому могла вдатися засідка, якби не щасливий збіг обставин: Целя дістала в руки листа від мнимої нареченої, що показала старую покоївкою, якій лікар був винен гроші.

Крім самої героїні, скромної, але шляхетної душі, що зуміла власною силою оборонити себе, Франко накреслив кілька інших жіночих постатей, що ступили на самостійну дорогу здобувати підстави для власної екзистенції: пані Грозицька, вдова, що мусіла виховувати троє малих дітей:

“Роблячи, що до неї належало, вона проте знала й бачила все, що робили інші в бюроі. Найменше занедбанія товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух — усе це стрічало її докірливий погляд або нагану. Була немов би сумління бюроа, холодна й нелюдська душа тої машини, що звільна й несистематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній жінок”.

Інша молода маніпулянтка, Оля, яку покинув суджений, зажила ліку або отруї й померла:

“А все ж та дівчина, яку формалістичні й бюрократичні душі назвуть упавшою й легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла працювати в бюроі з спокійним видом, могла чемно й терпеливо обслуговувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе за своєю му-

кою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин”.

На вид оголошення “куток у кімнаті до винайму” Целі ввижається:

“вбоге піддашся або темна пивниця, де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здобуває собі кусник хліба, мусить числитися з кожною латочкою, а тепер нараз, за приходом гарячої пори, коли панство починає розїжджати на ферії або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті та бажає надолужити болючу втрату бодай жертвою з власного спокою й власної вигоди, винайняти половину малої своєї, тихої комірчини, і з дрожжю непевности, з молитвою на устах чекає день по дневі “кого їй Пан Біг пришле”.

А ось ще як виглядає ця емансипація в пластичній уяві Целі:

“...широкий, запилений і погано вимощений шлях. Це жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старих, веселих і понурих, повних надії і повних зневір'я. Здається, що всі вони йдуть усуміш, рівним розміреним кроком, але все ж, приглянувшись ближче тій громаді, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежкою направо йде купка жінок, у яких у серцях горе життя, розчарування і службовий ригор висушили: відмолджуюче джерело чуття й людської самодіяльности. Це — жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов'язків у житті, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Це — людські істоти, симпатичні з багатьох поглядів, гідні спочуття також із багатьох поглядів, але дуже зредуковані, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги насіла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжости.

Другою стежкою, наліво йдуть істоти, якраз противні тамтим, живі, палкі, й повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвяти й спочуття, але власне тому наражені на найтяжчі спокуси, на найбільші небезпеки, похибки й помилки. В цій групі нема одностайности й уніформи, тут кожне лице — справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпучка, а вздовж шляху, яким пройшла ця громадка, час-до-часу остається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Є тут жінки, загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце й непорочну душу; є молоді панночки, яких щасливий темперамент хоронить від екстравагантій, а молодість від рутини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де ж їх не хибус в ділах людських? Але скарб найдорожчий: **людськість, гідність і індивідуальність людська** в цій громадці хорониться свято, переноситься як найцінніше насліддя все наперед, до далекої, кращої будуччини”.

Ці останні, нарочно тут підкреслені слова — хоч вложені в уста малодосвідченої Целі — є основним поглядом Франка на завдання жіночої емансипації, які щойно в наших часах повільно приходять до здійснення.

Противником жіночої рівноправності є в оповіданні старий Темницький, що в розмові з Целею “шпилькував емансипацію й емансипанток”:

“... Панни савантки, обсервантки, маніпулянтки й емансипантки, нове покоління, рівноуправнення з мужчинами, життя на власну руку, здобування будуччини, аякже, аякже! Хто би вас ближче не знав, той би вас замість святих купив. Але нас, старих горобців, на це не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінка — все жінка. Не один дурник думає собі: а, це новий тип, це жінка самостійна, майстриня своєї долі, живе власною працею! А він і не знає, що цій майстрині зовсім чого іншого хочеться. Все мода та й годі! Була мода на криноліни, потім на пұфи потім на капелюшки з пташками, потім на тюрнюри, — настала мода і на емансипацію, на рівноуправнення, здобування будуччини власною працею. А то все — зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пұфи, і тюрнюри, і емансипація! все має тільки одну мету — здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенню з вұсами”.

“... Ну, ну, ну, нібито ми старі, вже такі дурні й нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне життя... степ широкий, світ сдвертий... самостійна молода дама, і там далі, і там далі...”

В уста Темницького Франко вклав опінію про жіноче питання, що була тоді панівна в галицькому суспіль-

стві. Емансипаційний рух у тих часах робив там щойно перші кроки і дуже повільно здобував собі прихильність загалу. Це тим більше, що його часто ідентифікували з соціалізмом і всіми його крайностями. Тим то і зрозумілий є уступ в оцінці о. Омеляна Огоновського, який полемізує на цю тему з Франком:

“Автор помістив поштову маніпулянтку між робучими людьми, що працюють в поті чола¹⁴). Коли воно справді так є, то пощо ж теоретики-соціалісти проповідують емансипацію жінок? — Пощо добиватися до того, щоб якась машина хиссала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній жінок? Мабуть, ті машини не такі дуже страшні, коли сучасний світ поступовий прямує до того, щоб як найбільше жіноцтва около них горнулося. Отже коли жіноцтво хоче стати побіч мужчин і хиснуватися правами емансипації, то й мусить враз із ними працювати в поті чола. Отже так поставляється альтернатива: або жіноцтву не пертися до тих машин, або займати з резигнацією своє місце в службі такої, яка домагається праці в поті чола”. (Там же стор. 1050).

Для тогочасних читачів тенденцію твору висловлювала репліка Целі лікареві, що противився пропаганді “емансипованого целібату”:

“... хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і протилежного мужчинам, то все таки я не посміла б ніколи висмівати ані осмішувати тих жінок, що зайняли таке становище... думка про права й суспільну працю жінки відносно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує гарячих апостолів, пропагаторів і adeptів, а тому саме мусить витворювати екстреми, які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливості й силі того напрямку. Екстреми такі із суспільного погляду конечні, щоб відкрити людям очі, щоб ці люди нападаючи на пересадні високки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й природним, таким, що само собою розуміється”.

“Маніпулянтка” була новаторським твором, для наших же часів економічна самостійність жінки є здійснена й самозрозуміла — то ж це оповідання для сучасних читачів і критиків цікаве не тільки як історичний

---

¹⁴) Натяк на назву збірки оповідань “В поті чола”, до якої ввійшла “Маніпулянтка”.

документ поглядів Франка на жіноче питання, але також як автобіографічний матеріал про появу в житті Франка — Целіни Журовської, що справді була службовичкою на пошті, де Франко полагоджував свою кореспонденцію, і надхнула його до створення “Маніпулянтки”.

А втім уся літературна діяльність Франка була його життям. Він сам говорить про те, як “правда й вигадка” сплелися в одно в його творах:

“Про свої новелі скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, яких я колись знав, дійсні факти, на які я колись дивився або про які чув від свідків, малюють краєвиди тих закутків нашого краю, які я, як то кажуть переміряв власними ногами. В такому розумінні — всі вони частки моєї біографії”. (з листа до Драгоманова для передмови в збірці “В поті чола”, Львів 26. IV. 1890).

Та не вдаючися в розшифровування дійсних людей Франкових персонажів — його жіночі постаті, креслені зо справжнім спочуттям до їх долі й готовістю вирозуміти кожний їх крок, навіть коли він злочинний — є теж немаловажним джерелом для пізнання становища Франка до жіночого питання. Розуміється, така обширна тема переступає обмежені рами цієї публікації, але її оброблення повинно знайти своє місце у вивчанні світоглядних залогень творчости Франка.

Це не випадкове, що часто в творах Франка більш хвилюючі є героїні ніж мужчини: чи буде це Олімпія Торська в “Основах суспільности” (що в ній о. Нестор почув існування звіра, хижої бестії, що дримає на дні кожної людини), Ангеля Ангарович з “замкненою в собі енергією й незламною рішучістю” (Для домашнього огнища), Женя і Галя Суботівні (Великий шум), пристрасна й нерозгадана Марія (Сойчине Крило) Регіна, взнесла в своєму терпінні (Перехрестні стежки), горда й до смерти невгнута Маруся (Кам’яна душа), Ганя (Украдене щастя), Сильвія з “багатою душею й серцем великим” (Святий Валентій), Юліяна в Поємі про білу сорочку чи хоч би соняшна Марися та її інспіраторка, глибокоумна баба в коротенькому опові-

данні “Неначе сон”... Скрізь тут не видно “першенства” мужчини: жінки вириваються поза межі просторів, назначених їм мужчиною — вони перестають бути тільки його доповненням і противенством. В них є свідомість свого окремішного існування на землі, як самостійних людських істот, що самі кермують власною долею. Емансипацією цих жінок є відродження повноцілої людини в жінці — коли вона буде жити собою й через себе.

Міт жінки створений поетами й письменниками в їхніх творах буває рідко ними самими респектований у їхньому житті, поведінці й обичаях. Той самий Гете, що лишив міт про взнеслу Маргариту й “Вічну Жіночість” — коли до Німеччини мала приїхати пані де Stael, він у роздразненні питав Шіллера: “Мій Боже, коли ж вона забереться геть?”. Ще в 1929 р. у виданій “Історії жіночої літератури в Франції” автор впевняв, що жінки не створили нічого вартісного за винятком листів, що є розмовою навідаль, а навіть, коли вони блистіли в ліриці й романах, то без досконалости форми: ті з них, що досягли вимог стилю й композиції, були спомагані мужчинами:...” де Stael своїми безчисленними приятелями, Жорж Санд своїми амантами, а Колетт своїм чоловіком”¹⁵). Це очевидна неправда. Але нам варто з цієї нагоди пригадати, що коли в нас П. Куліш і другі громадили “аргументи” проти автентичності писань Марка Вовчка, коли заперечували їй авторства “Народніх оповідань” — Франко рішуче вказував, що треба “основно повимітати те павутиння, яким обвішав Куліш цю незвичайну літературну появу, повикидати геть такі критичні абсурди, як його суд про “Інститутку” та інші сповідання...” (Літ. Наук. Вістник, 1903, т. XXI, кн. II), а в некролозі писав м. ін.: ...оповідання Марка Вовчка найясніше і найпростіше зазначають емансипаційну тенденцію — не абстрактними мудруваннями, не зворушливими покликами, а простим, скромним та сердечним змалюванням щоденних фактів життя, від яко-

¹⁵) Denise Vencassin: *Feminite et Litterature*, в Збірнику “*Conscience de la feminite*”, Paris 1954.

го тільки по довším вчитуванні морозиться кров у жилах.. З простотою, красою й ніжністю її мови й стилю з'являється нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждущих, а особливо до найбільш бідними, до жінок". (Літ. Наук. Вістник, 1907, т. XXXIX, стор. 381—384). Він ставив Марка Вовчка як найбільший поруч Шевченка талант: "Вся Україна вже звиш 40 літ читас Шевченкового "Кобзаря" та "Народні оповідання", а проте не було ще в нас такого, хто б писав вірші такі, як писав Шевченко, або хто б підхопив секрет незрівняної мелодійности прози Марка Вовчка. (Літ. Наук. Вістник, 1902, тт. XVIII—XIX).

Леся Українка

(світлина з Франкової статті)

Згадаймо при тому славнозвісну фразу Франка, що перший відкрив громадянству геніальну поетку — Лесею Українку: "Від часу Шевченкового "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте" Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст цієї слабосилої, хворої дівчини"... "Україна, на наш погляд, нині не має поета, щоб міг силою й різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою". (Літ. Наук. Вістник, 1898, т. III, стор. 6-27).

Даючи оцінку репрезентантам нового напрямку в нашій літературі він писав, що "на чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську":

... швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких як "Битва", "Людина", "Некультурна", "Valse melancolique" і т. д. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признание не тільки в нас, але і в Німеччині і в Росії". ("З останніх десятиліть XIX В.", з відчитів Франка в Перемишлі, 1901 р.).

Ольга Кобылянська

Жіноча емансипація в поглядах Франка не була на те, щоб ділити жінок і мужчин на два відокремлені світи, але щоб прискіпити побудову нового кращого життя без тих глибоких різниць, які внесли тисячолітні традиції "вищости" мужчини й "нижчости" жінки. У жіночому питанні не тільки в теорії, але завжди і всюди Іван Франко був — оборонцем людини в жінці.

III.

УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ

У своїх початках історія організованого руху українського жіноцтва потверджує признання Франка в автобіографії (у збірці "В поті чола"), що його "приятель із Павликом була зразу вічною суперечкою". Сперечались вони часто й у різних справах — не менше й у жіночому питанні, а вслід за тим і в питанні організації українського жіноцтва.

Павлик хотів зв'язати жіночий рух виключно з соціалістичними доктринами, щоб вихіснувати жіночі сили для своєї програми. Ще влітку 1876 писав він до Драгоманова про намір перетворити з церковного сестрицтва — соціалістичний гурток дівчат:

"... дівчат наш піп втяг, завів із них церковні сестриці... Я ж знаючи, куди це піти може — задумав таке: з усіх тих, що вписалися дівчат, зробити таке товариство, аби сходилося в неділі й свята і слухало що в книжочках для народу. Я даю видання "Просвіти" і коломийські, а вони найби собі вже більше (чого не мож буде добути так) самі докупили за тоті гроші, що в церкві в їх руках... **З дівчатами найборше все би пішло у нас, вони більш рвуться до всякої науки як клопці**; а треба ж конче зробити їм окреме від мужчин товариство та дати їм що доброго читати, а потому й більше...

... Я думав ще у Львові мати по вакаціях відчит про жінок. До того мені крім Мілля здався б Боровиковський, я б хотів поставити паралелю простих і "салонних".

(Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. II, стор. 73-4)

Франко бачив однобічний, клясовий підхід Павлика та всю неправильність і недоцільність такого шляху, а особливо його метод, що невідхильно ставили проти себе всю решту тодішнього громадянства з найбільш темним і затурканим жіноцтвом:

"... Чи ви переконані, що тими статтями, які в нашій торічній видавництві порушували жіноче питання, ми здо-

були симпатією в наших людей? Я думаю, що ні... тим, що ми говорили торік про жіноче питання, ми не помогли своїй справі, а протилежно, деякі з наших (підкреслення Франка) навіть людей кажуть, що ми тим пошкодили справі...

(10. X. 1879, Переписка М. Д. з М. П., т. III, стор. 142).

На ділі, для українського жіночого руху Павлик тільки й робив, що про себе говорив. Тому й слушно Франко з-приводу його 30-ліття діяльності писав:

...Говорить д. Павлик у своїй ювілейній промові, що друга провідна зоря його життя це була думка про рівноправність і рівноправність жіноцтва. І знов же не згадуючи ані слівцем про те, що ж властиво сам він за 30 літ зробив для тої своєї ідеї, д. Павлик пускається давати науки суспільності, яка мала б повне право сказати йому: А покажіть свою роботу в тім напрямі, свої праці, плоди свого думання і змагання, або хоч живі приклади того, як ви поводилися з жінками! І д. Павлик, думаю, не знайшов би на це ніякої відповіді". (Михайло Павлик, замість ювілейної сільветки, Літ. Наук. Вістник, 1905).

Перш за все Франко бачив, що між молодим жіноцтвом, яке йшло за поступовими кличами другої половини 70-их років, не було ще для тієї "каменярської" дії — каменярок. Ці нові кадри щойно вирощувалися, їх треба було освідомляти, навчати, виховувати, знайомити, гуртувати. Тому він поволі підготовляв їх спершу до письменницької праці, виправляв недолугі спроби жіночого пера, заохочував до читання, виробляв хист, вишукував правдиві таланти...

Уляна Кравченко признається: ...Щойно в 1883 р. — з листів Франка і з усної його бесіди про жінки-боркині інших націй довідуюся про Анну Павлик, Рошкевичівну, Наталю Кобринську... Про замір свій познайомити мене з гуртком передових жінок писав до мене Франко:

"На десятого марта надіюсь Вас на всякий спосіб, мав би з Вами поговорити про деякі дуже важні речі, що їх писати не подоба. Люди хочуть Вас бачити — ну, а як хто обібрався грибом, то ліз в кошіль, то є — коли Ви поеткою, то покажітья народові! Аякже, товаришко!"¹⁾

¹⁾ Уляна Кравченко: Уривки спогадів, Календар "Жіноча доля". 1931 (стор. 38 - 46).

Це Франко приготував зустріч цих молодих жінок на вечері в честь Шевченка в Народньому Домі у Львові.

Інспіровані Франком студентські мандрівки, в часі яких відбулося студентське віче в Коломиї в серпні 1884 р. з першим прилюдним відчитом про жіночу рівноправність (Василя Полянського) привели до особистого познайомлення Франка з Наталією Кобринською, освіченою й захопленою читачкою його творів, що навчили її основного погляду: **тільки на національних підставах може піднятися маса до загальної культури й цивілізації²⁾**.

Кобринська виразно згадала про те в листі до Павлика (28. XI. 1884):

"...Цікавий період у моїм житті комплетної апатії до всього, що українське. Тут щойно виступає **заслуга Франка**, його перші повісті про бориславське життя поразили мене і допомогли вироблені вже в мене загальнолюдські ідеї оперти на національних підставах". (М. Возняк).

Цей вплив Франка на Кобринську позначився й на народинах українського жіночого руху. Ось визнання Кобринської в автобіографії:

"На тому вічу (в Коломиї) я перший раз побачила Івана Франка. Але вже передтим я помінялась була з ним листами з приводу моїх оповідань. Він їх читав і його оцінка давала мені як найкращі надії на мої літературні успіхи..."

Наталія Кобринська

²⁾ Автобіографія Н. Кобринської, зладжена для "Історії літератури рускої" Омеляна Огоновського, що назвав її "широю сповіддю" (ч. III, Львів, 1893, стор. 1265 - 1274). — (З українського відділу бібліотеки манітобського університету).

“... Того, що я сама досягнула, бажала я своїм посестрам.

Через літературу дійшла я до розуміння становища жінки в суспільності, — то ж хотіла й других повести на ту дорогу.

В тій цілі почала я в 1884 р. закладати жіноче товариство в Станиславові. З мужчин найбільше цікавився ним Іван Франко...”

І це визнання Кобринської для Франка не було перебільшенням. Про коломийське віче, що стало передвісником українського жіночого руху, ніхто інший тільки Франко подав основний звіт у львівському щоденнику “Діло” пишучи м. ін.:

... Серед галицько-руської суспільності прокинувся вже той самий поступовий дух, що на заході Європи покликає жіноцтво нарівні з мужчинами в перші ряди борців за людське добро, за просвіту й за народні права... Швидко наша Русь може надіятися, що і в руських жінках знайде собі дуже сильну й тривалу підпору та що огнища руського демократичного та поступового руху розпалені та піддержувані їх руками, освітять і оگریють теж найтемніші закутини нашого життя та перетривають усіякі ворожі напасти та незгоди...

Після перших жіночих організаційних зборів у Станиславові, 7 жовтня 1884 р., на яких схвалено статут товариства та вислано його намісництву до затвердження — знову Франко присвятив цій події передову статтю в “Ділі” й помістив статут. У цій статті Франко подавав освітню ціль товариства, що власним літературно-науковим видавництвом або з допомогою іншого, що вже існувало, мало пропагувати ідею освіти серед жіноцтва. До цього мали причинитися театральні вистави, відчити, дискусійні вечори...

Пробивається це чітко в програмовій промові Каталії Кобринської на перших Загальних Зборах у Станиславові, 8 грудня 1884 р., коли заіснувало “Товариство руських жінок”. Розкриваючи завдання жіночої організації, Кобринська переконувала про важливу роль літератури й потребу доброго видавництва під керівництвом людей “з добрим літературним вихованням, що з умілим добором давали б нам речі правдивої вартости”... Приявний на цих зборах Іван Франко прочитував привітальні листи й телеграми, а згодом подав

про них докладне звідомлення в “Ділі” та іншій крайовій і закордонній пресі.

Сам вибір Станиславова як осідку Товариства (Чому не Львів? — запитував свого часу Денис Лукіянович³⁾) перекликається з плянами Франка, що мав туди переселитися й перевести свою бібліотеку.

З видавничими плянами Франка в’язалася й вся освітня програма новоствореного “Товариства Руських Жінок”. Можна сказати, що всі початкові зусилля Кобринської йшли за здобуття признання в новому товаристві авторитету Франка. А він подавав вістки про новостворене товариство в довших статтях у крайовій і закордонній пресі та навіть привітав його віршованою “алегорією”:

ЖЕНЩИНА

Аллегорія на привітання “Товариства Руських Жінок” у Станиславові.

В пустині темній, вбогій і сумній
Мармуру білого лежала брила,
Поблискуючи в близні сніжній.

Тим блиском своїм здалека манила
Кочуючі ватаги дикарів,
Між ними свари й бої розбудила.

Бо кожний дивним жаром розгорів,
Бажаючи її для себе мати,
Мов найдорожчий скарб у ній уздрів.

В ту пору геній пролітав крилатий
Понад пустинею, побачив бій
Тих дикарів і пожалів їх страти.

І притулив до брили скипетр свій,
Перетопив її по своїй творчій волі
І світу в формі показав новій.

Ось разом блисла на пустому полі
Чудова статуя, краси взірєць,
Богиня, пані долі і недолі.

³⁾ Д. Лукіянович: Трагедія Кобринської (З нагоди Жіночого Конгресу), “Діло”, Львів, 24 червня 1934.

Всі дикарі враз стали, мов сліпець,
Лице рўками вкрили, ниць упали,
Молилися до неї, хоч з сердець

Пекучий жар не щез. Вони благали
У неї ласки, клали дари їй,
Та всі для себе видерти бажали.

І швидко знов новий почався бій,
Та статуя стояла вічно зимна
І безучасна в білизні сніжній.

І не один, кому борба нестримна
Глибоку рану задала, повзав
До статуї, ревучи ревом скимна; *)

Їй в жертву кров свою він проливав,
Клав перед ню відтяти члени тіла,
Конаючи, пред нею серце клав.

Та статуя стояла, мов не здріла
Тих жертв. Тож інші попадали в гнів
І прокляли "її" криваві діла.

Посипали на ню град каменів,
Болотом побоевища кривавим
Обкидали її. Та все горів

В грудях людей пожарищем іскравим
Вогонь тасмний. Бачив з-під небес
Усе те геній поглядом ласкавим.

"Час довершить найбільшого з чудес!" —
Сказав він. "З каменя зробить богиню —
Що се значило? Через те не щез

"З землі роздор. Тепер я більш учиню!
Богиню людським духом я надхну,
З богині жінцину зроблю, людину.

"І з п'єдесталу божества зіпхну.
Зате у груди дам серце люб'яче
І в мозок вложу думку запальну.

"Хай чоловік її своєю баче,
У всьому рівною собі, і їй
Не молитися, та не клене й не плаче.

"Нехай вона по стежці життєвій
Іде з ним спільно, думає і вчиться,
Учасниця всіх трудів, втіх, надій.

"І хоч сльозами вмюються їх лица,
Стиснуть серця їх жаль, і біль, і страх,
Зате ж і щастям вік їх проясниться".

І все те він зробив у наших днях.

Нове Зеркало, 13. XII. 1884.

Франко на той час працював у львівському щоденнику "Діло" і там помістив у 148 числі промову Н. Кобринської на перших жіночих зборах. Про свої видавничі плани писав він Кобринській ще 24. XII. 1884:

"...Ото улягаючи намовам деяких добрих приятелів і будуючи потрохи на їх обіцяну поміч а також на Україну, а притім бачучи, як конче потрібно нам в теперішніх часах, хоч і на п'яти стаючи, поставитись супроти кацапів, я рішився, засягнувши ради всяких серйозних людей, від першого квітня таки видавати літературно-науковий часопис такий, якого потребу всі почуваємо. Перший, з яким я в тім ділі говорив, був Олександр Барвінський, що не тільки радо прийняв мою гадку, але ще й сам порадив мені удатися до жіночого товариства і просити його не тільки про те, щоб новий часопис був з титулу його органом, але щоб воно само взяло ініціативу в його видаванні, т. є, щоб управа товариства рішила взагалі видавати газету і завізвала мене письменно до видавання. Таке завізвання потрібне для мене як охорона проти всяких закидів, — що ніби то я роблю роздор, підкопаю "Зорю" і т. д. Ухвала така повинна запастися ще перед новим роком, щоб я міг як найшвидше видати проспект і запросити до пренумерати різних людей, а також приготувати праці до першого річника...

... У виду того я прошу Вас, ласкава пані, порозумійтесь з управою жіночого товариства, або, коли можна, то й самі поїдьте і виклопочіть мандат, представляючи те, що газета для товариства за оборону його інтересів не буде на разі вимагати нічого, як тільки моральної підпори, пренумеровання й агітації в його користь" ⁴⁾).

*) Скмен — дикий звір.

4) Листи Франка, Кобринської, і др., наведені з праці Михайла Возняка "Шляхом до Першого Вінка", Новий Час. Львів, лютий-квітень, 1937. Підкреслення нові.

Для майбутнього журналу Франка Кобринська відбувала поїздки до Станиславова, але з малим успіхом, зате з “великою неприємністю”:

“...З причини короткого терміну я мусіла виразніше сяснитися і тим способом переступила мою звичайну осторожність з ними. Тепер Желехівський пише мені останні грубості, а Ничайвна помагає. То якісь дуже нерозумні й зарозумілі люди. Представте собі: панна Ничай думає, що Ви редактором нашого часопису або вона, то все одно, — “не так то страшно, як з далека виглядає” є її слова... Я тепер стараюся їх обходити й роблю через других людей та й все таки гадаю, що мені вдасться прилучити наше товариство до Вашого часопису”. (13 січня, 1885).

У березні Франко продумував уже над змістом нового журналу “Братство”, тоді писав до Кобринської:

“...Вам і представити собі трудно,, ласкава пані, — з яким страхом і трепетом я приступаю до того видавництва, що може статись основою або руйною моєї цілої будуччини. Але не йде мені про себе, а йде про те, щоб допомогти а не зашкодити тому святому ділові, якому я звязя служити І тим тяжче мені розпочинати видавництво, коли в нас з усіх боків бачу злу волю, ворожі та косі погляди, інтриги, сплетні й Бог зна, які ще любезності, коли бачу, що люди, позуючі на наших проводирів, абсолютно не бачать і не хочуть бачити дальше свого носа й звужують програму діяльності до тої міри, що швидко в цих рамках тільки для них одних і буде місце. Тяжко мені, ласкава пані, розпочинати оце діло, так тяжко, як коли б я вибирався на війну, в якій крім певної смерти, а то ще й ганьби людської, не жде мене нічого...”

Вона ж 28 березня так йому відповідала:

“...Вчора їздила до Станиславова в справі прилучення нашого товариства до Вашої газети, але до нічого розумного не могла там добитися. Ви маєте людей в нашій управі собі неприхильних і тоті, видко, постановили собі бути завжди проти Вас... Грозили навіть виступленням з управи... Але най нас буде мало, а все таки буде значити, що галицьке жіноцтво попирає найновіший літературний напрям і належить до найрадикальнішої партії в краю. Я задумала в тім дусі агітувати до останньої можливої хвилини, а як таки не вдасться, то також морально буду примушена виступити з товариства, за яке мусіла б стидатися перед придніпрянками, а почасти й польками. Найкраще було б, якби товариство

стояло на власних силах і не прилучалося до нікого, але в нас про щось подібне думати, то чистий абсурд..."

Ці відносини характеризує ще й лист Теофіля Окузевського до О. Кониського про те, що Кобринська їздила до Станиславова:

"Ї постановила в управі рішити справу, щоб товариство руських жінок прилучилося до нового журналу, місячного, що має від наступного місяця виходити у Львові під редакцією Франка, і в той спосіб не попереставати на чисто льокальнім звуженні, але розширити його, як було призначено на цілу східню Галичину".

З дальшого листа виходить, що за проєктом Кобринської були "усе молодше жіноче покоління і пані Іванна Остерман, жінка уже старша, поважна, знатна й образована". Противниці говорили:

"Франко, правда, спосібний, а може й найспосібніший з-поміж наших молодих людей, — але ж він "скомпромітований", як ми станем "авантюруватися, то цілий світ на нас пальцем покаже"... Але "є надія, що більшість, головно під пресією молоді, піде за Кобринською". (30 березня, 1885).

З задуманого Франком "Братства" нічого не вийшло. На місце періодичного видання виринув проєкт жіночого альманаху, якого зміст і уклад намічено під час відвідин Франка й Кониського у Кобринській в Белехові. Тоді заплановано, щоб був це "первоцвіт жіночого виробу" при співучасті жінок всієї України, а в листі до Франка 5 вересня 1885 р. Кобринська писала:

"...Я вже повернулася з Станиславова, де їздила у відомій Вам справі. Сиділа там два дні й ледве постягала дами на засідання управи, і, якби не Остерманова, то хто знає, чи було б до цього дійшло. Видавання альманаху ухвалено, а щодо укладу й змісту, прийнято менше більше Вами поданий мені розклад... Щодо Вашої готовости нам у тому ділі помагати — запала дійсно оригінальна ухвала. На підставі того ж Вашого запевнення, даного паням станиславівським під час Вашого там пробування, позволено мені засягнути Вашої ради й помочі, що однак має бути тайною управи. Не смійтеся лиш дуже, бо то ще було найрозумніше з нашої наради. Будь-що-будь, ухвалено чи не ухвалено, я не довіряю моїм силам і може б не була вложила на себе того обов'язку, якби не стояли мені були в пам'яті з останнім Вашім письмі слова: "Я готов Вам і радою і ділом і ма-

теріялами помагати так, що надто велику роботу Ви на себе не візьмете. "Самі вплуталися в біду, а тепер будете мати клопіт з бабами".

Кобринська повідомляла Франка про всі клопоти з товариством, якому "Діло" піддавало справу жіночих шкіл:

"... Уся біда, що нема нікого, щоб подавав вістки в світ про наше товариство. Вправді Ви говорили, що могли б цей обов'язок на себе прийняти, але вірте, мені соромно так Вам нав'язуватись. Тут заходить ще друга причина. Той реферат взяла на себе Ничаївна, лише Окуневський зараз казав, що з того нічого не буде, не тільки вже з злої волі, а що їй такі речі мають трудно приходити. Щоб цілком справа не пропала, написала я на борзі, що знала, то прошу ласкаво поправити і дати до "Діла", — поки ще час".

Підготова альманаху поступала вперед, переписка з придніпрянками ішла через Франка й Кобринську. Тим часом 26 листопада противниці Кобринської вибрали на Загальних Зборах станиславівського товариства головою учительку Ничаївну. За один рік існування було 124 членки. Коли зайшла можливість, що нова управа зібрані на альманах гроші може повернути на срібний піднос для нового станиславівського єпископа Юліяна Пелеша, Кобринська як завжди, звернулася до Франка:

"... Не маючи від нікого розумної поради, мушу завжди до Вас вдаватися помимо нераз найбільшого гніву, що не відписуєте на мої листи. Тож і тепер посилаю Вам моє писання й прошу завважити, чи не можна би того поплати до "Діла"....

"Зачуваємо, що Товариство Руських Жінок у Станиславові задумує на честь його преосвященства Пелеша виступити з срібною тацею. Позаяк похваляємо заходи Товариства, щоб почитати нашого архієрея, — не згодились би щодо форми в показанні тої пошани, і здається нам, що більше годилось би з високим достоїнством його преосвященства, якби на його честь Товариство за означенням певної гршешної нагороди розписало конкурс на якийсь твір, приміром для до-ростаючої молоді, чого в нас такий відчуваємо недостаток. Було би то без сумніву краще і Товариство не відступило б від своєї властивої цілі". (21. XII. 1885).

"Варилося так цілий рік — писав Теофіль Окуневський

до Драгоманова 18. II. 1886 р.: — Станиславівське жіноцтво загадало було закладати дівочу бурсу, — тому спротивилася Кобринська, бо жаль їй було зльокалізувати свої змагання на саму азбучку, — з бурси отже нічого не вийшло, тим часом Кобринська стала редагувати альманах. Принципіальні різниці, а ще більше особисті амбіції самої Кобринської, як з другої сторони теперішньої председательки Ничаївної спровели нарешті, що Кобринська тамтого тижня виступила з товариства, — і оскільки довідуюся, стане на свою руку видавати альманах, бо перед тим мало це бути під контролею й відвічальністю управи. Гроші товариства, які були призначені на видавництво альманаха, мають тепер ужити на передрук тої Історії Літератури Рускої Омеліана Огоновського, яка тепер розпочала печататись у "Зорі"...

Ситуацію довкола станиславівського товариства з'ясував Франко в львівській газеті в 1887 р. "Правда":

"Кілька років тому в Станиславові засновано за ініціативою і під керівництвом Наталі Кобринської (дочка депутата Озаркевича) "Товариство руських жінок". Метою цього товариства мала бути пропаганда жіночого питання з допомогою літератури, тобто з одного боку з'ясування українському громадянству, через лекції та відповідні видання українською мовою, сучасного становища й сучасної боротьби жіноцтва, з другого ж — піднесення свідомости українських жінок у цьому напрямі і розбуджування серед них руху, аналогічного до руху жінок в інших освічених країнах. Це товариство спочатку розбудило великий запал, але незабаром в самому керівництві почали виникати непорозуміння. Деякі люди доброї волі, але вузького погляду стали підкопуватися під програму товариства, бажаючи повернути його діяльність на улюблену стежку української інтелгенції — на притулки й постачання вбогим дітям спідничок та панчішок, словом бажаючи з товариства освітнього, основаного для культурної праці, зробити товариство філантропійне.

Проте, поки головою товариства була п. Кобринська, їй удалося, хоч і з труднощами, протидіяти цьому підкопуванню. Додержуючи первісної програми, провід постановив видати альманах, укладений виключно з оригінальних літературних і наукових праць самих українських жінок, і навіть порозсилав запрошення авторкам, при чому редагування альманаха було доручено Кобринській. І справді, на запрошення цього симпатичного товариства та довіряючи імені редакторки, яка набула собі доброї слави на літературному

полі своїм невеличким, але глибоко продуманим оповіданням "Задля куска хліба", а також кількома доповідями в товаристві про сучасне жіноче питання в Галичині й за кордоном, відгукнулися майже всі авторки, а крім них зразу приднався чималий гурт молодших, початкуючих сил, захоплених тим самим духом і вірних тим самим ідеям. Однак, ще до того, поки можна було розпочати роботу над впорядкуванням матеріялу, що надходив, настали події, які зробили неможливим дальше перебування Кобринської в товаристві...

П. Кобринська вирішила видати розпочатий альманах власним коштом. Правда, управа товариства тягалася з нею деякий час, домагаючись, щоб вона віддала надіслані твори, але коли самі авторки заявили, що свої праці довірили тільки Кобринській, зовсім замовкла" ...⁵⁾.

Софія Окуневська-Морачевська

працювати, щоб скорше чи пізніше відданий Вам був необмежений провід у нашій літературі, та просимо Вашу жінку до нас прилучитися" ... (3. VI. 1886).

Зваживши тогочасні літературні жіночі сили, стає ясным, як багато мусів натрудитися Франко, щоб зібрати цей "первоцвіт". Хоч Кобринська зо свого боку теж працювала й вела переписку з авторками, але без Франка вона й не допускала думки про появу альманаху. Дізнавшись про його одруження писала йому не без своєрідної кокетерії:

"... Може Ви думали тим чином відчепитися від усіх галичанок, але Вам то не вдасться. Ви продукт нашого краю, наших обставин, **Ви наша амбіція**, то ж ми не перестанемо над тим

⁵⁾ Твори, т. XVI, Київ, 1955, стор. 127 - 9.

Франко перевантажений клопотами власних видавничих плянів з черги звертався до Кобринської⁶⁾:

Шановна Пані!

Даруйте, що аж тепер відзиваюсь до Вас в справі мого "Поступу". Я вислав Вам 5 прим. проспекту в листі, не знаю, чи Ви дістали їх, а коли дістали, то будьте ласкаві обережно з ними поступати, бо проспект зів'язав сконфіскований (сам не знаю за що).

В тяжких обставинах приступаю я до видавання "Поступу". У Львові всі старі українофіли виступають проти мене і раді б, якби ніякого поступу й на світі не було. Сам я не знаю, чи і наскільки можу на кого небудь числити й на провінції й для того якийсь час після видання проспекту я зовсім упав був духом і нікуди не писав нічого. Аж тепер деякі прихильні голоси наново піддвигнули мене, і я на слідуючий тиждень приступаю до друкування 1-го номеру.

Отак рішившись, я удаюсь поперед всего до Вас поперти мою справу (не особисту) між Вашими знайомими, особливо між тим поступовим жіноцтвом, з котрим у Вас є зв'язки. Бюджет "Поступу" такий скромний, що коли б 300 передплатників, то він не тільки оплатив би кошти друку, але дав би мені можливість хоч декому з співробітників дати часом хоч невеличкий гонорар. Та ба, 300 передплатників це є таке велике діло в нас, що я й думати про нього не смію. Коли б хоч удержатись, хоч небагато від себе докласти, бо це, як знаєте, переходить мої фінансові сили.

Просив би я Вас про літературну підмогу, та боюсь, знаючи, що Ви зайняті при своїм видавництві. На всякий спосіб я надіюсь, що коли не в перших, то хоч у дальших номерах "Поступ" буде міг помістити щось із Вашого пера. Через Вас осмілююсь просити також панну Міхаліну, Вашу братову⁷⁾ (якої адреси не знаю) і панну Зося Окуневську до співробітництва, — надіюсь, що не відмовлять мені. Щодо братової, то її розбір "Антигони" буде в "Поступі" поміщений.

Коли б можна, то просив би я Вас налягати, щоб як найскорше зголошувались охотники до передплати, бо номеру на оказ розсилати не буду. Вчасне надсилання передплати

6) Текст і відбитка листа з місячника "Західна Україна", Харків, травень, 1930. (Ірина Величко "До Франкових днів", стор. 43-4); з приватної книгозбірні п. Андрія Господина в Вінніпегу.

7) Ольгу Рошкевич-Озаркевич.

Karten-Brief.

List kartkowy. — Листова карта.

Do — Do *Mariany. Pani*

Natalia Kобринська

in } Болехові
w — 66 }

(Palm. Nat.)

Zn. frank dinst. Abrechnung des kaiserlichen Konsuls.
Служба по факту віддає вкази відправителю.
Оплатити за термін отримання прихрещеного листа.

Франко неабияк цинив Наталію Кобринську, коли в листі до визначної польської письменниці, Елізи Ожешкової радив їй познайомитися з українськими представниками тогочасної літератури й поручав: Мирного, Федьковича й Кобринську⁸⁾. Окуневський покликався теж на опінію Франка, що Кобринська це “найінтелігентніша галичанка”. Та в користь Кобринської промовляє вже сама передача редакції альманаху в руки Франка. Нічого кращого для цієї справи вона не могла зробити. Тільки завдяки піддержці Франка вона могла встоятись проти всіх нападів свіжоспечених авторок, в роді тої, що грозила “як одно слово буде в її писанні змінене, то вона прилюдно в часописах відпреться авторства” або “Б. пише, що цілий Львів з нашого альманаха сміється, — чи це правда? — Напишіть, прошу, з чого тут сміятись?” (20. III. 1887). Франко мусів усе це ладнати та певне ніякий інший збірник не завдав йому стільки клопоту, що жіночий. В часі, коли преса доносила про друк альманаху й заклики до прену-

8) Олег Шгуль: Франко до Ожешкової, Літер. Наук. Додаток “Нового Часу”, Львів, 5. XII. 1938.

мерати та заповідала його появу перед Великоднем — Олена Пчілка щойно починала свою повість і писала до Франка:

Олена Пчілка

“...Прислать свого оповідання дуже швидко — не можу. Не бачу й користи в тім, щоб альманах вийшов як мога швидше. Не в швидкості діло, а в доброті книжки. — Лежав, лежав альманах, а тут одразу й загорілось! І хватай як мога скоріш: шити, білити — завтра Великдень! — Коли ж друк так з’єднаний з Вашим виїздом із міста, то можна ж і, вернувшись, додруковать альманах... Коли ж так пильно хочете скінчить з друком до Великодня, то, значить, обходьтесь без мене! Оповіданнів маю аж два готових, — коли б об тім ішлося, щоб послать “щонебудь”, але ж я тепер пишу річ спеціаль-

но задуману для альманаха, з ідеєю належачою до одної з сторін жіночого просвітного питання — і не хотіла б зляпати те оповідання як небудь. Хочете дати мені час, — прищлю Вам дійсно щось цінне, а ні, як собі хочете!... Об тім, що мої писання опиняться в кінці книжки, — не журюсь! Нехай це буде моя вина!...”

А тут знову Кобринська писала, що “воліла б не знати, що як ту пригоду”, бо галицькі жінки готові подумати, що їх “шахрує”. Врешті 16 квітня Пчілка вислала свою повість, що розмірами перейшла всю решту матеріалу для альманаха та помимо Франкових скорочень “Товаришки” зайняли четвертину книжки й збільшили кошти...

Та навіть вже й по виході альманаха Кобринська перебуваючи в Швейцарії в листі з 24 червня просила досвідченого в цих справах Франка “докладно поінформувати” її про розсилку. Одержавши 1 липня 5 примір-

ників “Першого Вінка” писала до дружини Франка, що без нього “не вдала б була його сама видати, то дійсно не знаю, як і коли буду могла Вашому чоловікові за тоту велику прислугу віддячитися — натепер передайте наше українське спасибі!”

А дякувати було за що. “Перший вінок”, вивінуваний 50-ма найрізноманітнішими творами, на 454 сторінках великої вісімки заманіфестував виступ молодого українського жіноцтва під прапором національної єдності й соборности. Сімнадцять голосів галичанок і придніпрянок, представниць усіх суспільних клас — виявили панівне бажання духового відродження української жінки, відтворили економічний та соціальний стан міського, сільського й інтелігентського жіноцтва, вказали на нові змагання й осяги жіноцтва інших народів, визначили роль української жінки в житті свого народу. Це не тільки перше в нас того роду видання, але й досі неперевершене. А й у світовій літературі жіночого руху “Перший вінок” займає місце окремішне й визначне — своїм широким zakresом тем, непересічним рівнем їх трактування й глибоким ідейним підходом, з яким подані почуття й ідеали молодих українок, прийнятих новими змаганнями⁹⁾.

Власна Франкова оцінка альманаха “Перший вінок” знаходиться в його “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” на стор. 252 - 255:

“В 1877 році під моєю редакцією вийшов у Львові “Перший Вінок, жіночий альманах”, виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Було це видання компромісове з різних поглядів, як і не можна інакше в хаті, де дві господині. Були дві редакторки: Кобринська для галицької частини, а Олена Пчілка для придніпрянської, але де факто не обійшлося без того, що галицька редакторка помістила придніпрянські твори (два оповідання Ганни Барвінок: “Перемогла” й “Жіноче бідкування”) проти волі придніпрянської редакторки. Компромісом був навіть сам титул, бо коли Кобринська стояла за тим, що збірка називалася просто “Жіночий альманах”, то Олена Пчілка переперла таки, що перед тим загальним титулом поміщено сантиментальний

⁹⁾ Ірена Книш: Смолоскип у темряві — Н. Кобринська й український жіночий рух, “Український голос”, Вінніпег, 1951 - 2.

ПЕРШИЙ ВІНОК

ЖІНОЧИЙ АЛЬМАНАХ

виданий коштом і заходом

Наталії Кообринської і Олени Пчілки.

Ціна 2 злр. а. в.

ЛЬВІВ, 1887.

З друкарні Товариства ім. Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

Відбитка заголовного листка — з примірника бібліотеки “Осередку
Української Культури й Освіти” в Вінніпегу.

надтитул "Перший вінок". Альманах складався з праць самих жінок, придніпрянок і галичанок. З придніпрянок крім редакторки Олени Пчілки, яка крім двох віршів дала просторе і свіже оповідання "Товаришки" (дівчина придніпрянка їде за границю слухати медицини і по повероті стає лікаркою на селі), та Лесі Українки, що крім трьох ліричних віршів дала поему "Русалка", виступають Г. Барвінок з двома оповіданнями, Дніпрова Чайка з шістьма гарними віршами, і Людмила Старицька з одним віршем. З галичанок найвидатніше місце займає редакторка Наталія Кобринська, яка крім переднього

Іван Франко

слова дала два оповідання: "Пані Шумінська" і "Пан Суддя", обоє при всій простоті композиції глибоко ідейні й добре оброблені, і чотири статті, а власне: "Про рух жіночий в новіших часах", "Руське жіноцтво в Галичині в наших часах", "Заміжнн жінка середньої верстви", інтересна студія з поля соціальних питань, і нарешті "Про первісну ціль товариства руських жінок у Станиславові". До галичанок зачисляю свою жінку, хоч придніпрянку родом, яка дала тут одну свою статтю "Карпатські бойки і їх родинне життя", основану по часті на своїх власних спостереженнях, а по часті на усних і писаних матеріалах, достарчених о. Іваном Кузьовим.

У перве з підписом Уляна Кравченко виступає тут галицько-руська поетка Юлія Шнайдер з кількома віршами, що ввійшли пізніше в її другу збірку, видану мною п. з. "На но гий шлях". Друга галицько-руська поетка, що виступила рівночасно з Уляною Кравченко, Климентія Попович, пізніше заміжня Боярська, дала до "Альманаха" свою поему "Звичайна історія" та один ліричний вірш. Уперве виступила тут з одним віршиком і з оповіданням "Кіндрат" Олеся Бажанська, пізніше заміжня Озаркевичева. По одному оповіданні дали Ольга Левицька і Сидора Навроцька, цієї останньої, се-

стри Володимира Навроцького, заміжньої Палієвої, оповідання п. з. : „Попався в сіть“, взяте з попівського життя, виявляло дуже гарний белетристичний талант, та на жаль заміжнє життя якось не дало йому розвинутися. Те саме треба сказати про Михайлину Рошкевичівну, що дала тут два оповідання з народного життя: „Таку вже Бог долю судив“ і „Теща“, та пізніше вийшовши заміж за о. Іванця, за домашніми клопатами покинула перо. Одно оповідання з міського життя і студійку „Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних“ дала панна Софія Окуневська під псевдонімом Єрина, а один вірш „В осені“ Олена Грицай, яка крім сего помістила декілька віршів у річниках „Зорі“. Інтересні причинки з життя жінок дали дві сестри Павликівни, а власне Анна Павлик „Зарібниця, образок з жіночого життя“, а її сестра Катерина Довбенчукова дуже інтересні записки „Дівка й княгиня, народні обичаї з Косівщини“. Як бачимо, зміст альманаха був досить різnorodний і свіжий“.

Ще заки вийшов з друку „Перший вінок“ Франко вже боронив його у пресі перед Гр. Цеглинським, що наперед хотів визначити обов'язуючий ідейний напрям для жіночого альманаха :

„...Кобринська здобула сильну помічницю в особі відомої української письменниці Олени Пчілки, і оце заходом, а також коштом обох цих жінок вдалося видати цей альманах, першу цього роду книжку в українській літературі, що є явищем надзвичайно важливим і симпатичним.

...Цеглинський повинен був стриматися від того, щоб затягати цю збірну працю під консервативно-народовецький стяг, вже хоч би тому, що про рух, який проявляється в цьому виданні, в народовецьких виданнях не чуємо нічого більше, крім глузування й цинічних дотепів. Питання освіти, праці і прав жінки галицькі народовці досі зовсім не порушували теоретично (крім єдиного Барвінського, який ці справи вирішив у ультраконсервативному дусі), нагомість у своїх белетристичних творах завжди визначали й визначають жінці нужденне й другорядне місце і найбільше, що могли їй дати — вкласти їй в уста кілька патріотичних фраз. Тому й не дивно, що жіночий рух зразу ж при своїй першій появі в українській літературі мусів вийти з рамок консервативного народоуцтва і шукати собі власної дороги“...

(Твори, т. XVI, стор. 129)

З-під пера Франка вийшли рецензії на “Перший вінок” у різних часописах і журналах не тільки в Галичині, але й закордоном. Кобринська признала, що альманах боронив — “тільки один Іван Франко”.

В редагованому Франком наступного року журналі “Товариш” взяли участь Н. Кобринська й К. Попович. Н. Кобринська продовжуючи свою письменницьку роботу, мала зв'язок із видавничими плянами Франка, що часто з родиною й проїзжими українцями східніх земель бував гостем у Кобринської в Болехові. Найкраще оповідання Кобринської “Виборець” з 1889 року присвячене — Іванові Франкові.

У днях 5—6 жовтня 1890 р. на з'їзді у Львові сформовано українську радикальну партію й видано програму, що її підписали: М. Павлик, І. Франко, д-р С. Данилович, Е. Левицький, д-р Р. Ярославич. У ній виразно підкреслено рівні права для жінок у політиці, у виборах, у доступі до університетських студій. Органом радикальної партії був “Народ”, що, правда, завів рубрику “Жіноча справа”, але поминав у ній всі почини Кобринської, про що вона докладно писала в “Нашій долі” з 1893 р.

У конфліктах Павлика з Кобринською Франко займав становище об'єктивне і це найбільше роз'ярувало Павлика:

“... (Франко каже, що Кобринська) — може доказати правду своїх слів про радикалів, цитатами з моїх і Ганкевичевих писань... І так Кобринська зо своїми брехнями торжествує між іншим і через те, що Франкові байдужа честь товаришів. Бог з ними! (Переписка, т. VII, стор. 199-200).

А втім неймовірна живучість і відзивчість Франка на все, що здорове й добре для загальної справи національного відродження, вказала йому заступати погляд, що всупереч бажанням Кобринської виник на першому жіночому вічі в Стрії (1 вересня, 1891 р.). До того часу виринув був серед радикалів проєкт жіночого часопису замість неперіодичних альманахів, що їх заступала Кобринська. Речницею газети була на вічу О. Бажанська-Озаркевич. Цей здоровий задум попірав Франко та шукав виходу з клопітливого браку відповідної редакторки. Газети не могла редагувати Кобринська, яка

жила в Болехові. А втім Павлик робив усе, щоб Кобринську усунути від впливів. Франко бажаючи допомогти новій газеті, звернувся 30 вересня 1891 р. листом до Олени Пчілки:

Вельмишановна пані Ольга Петровна!

"... Крім слів щирої подяки за всю Вашу добрість і щирість, оказану моїй сім'ї, я хотів би написати Вам ще про дві речі. Перша річ ось яка. Пані Олеся Озаркевич (Бажанська) під впливом дискусії стрийського жіночого віча задумала розпочати з новим роком видавання раз у місяць невеличкого жіночого часопису. Вона певно швидко вдасться до Вас з проханням допомагати її видання Вашою цінною літературною працею. Я не сумніваюся, що Ви не відмовите їй своєї підмоги й заохоти. Вона несвідуща в журналістичному ділі й боїться різних страхів видимих і невидимих: зависти товаришок, сміхів з боку "поступовців" а ля Цеглинський, злоби з боку ретроградів і т. ін. Ми вже тут оба з Павликом силувалися успокоювати її і додавати їй духа, та я думаю, що Ваше слово буде мати для неї далеко більшу ціну. А думаю сама мені видається дуже щасливою тим більше, що видання другого тому альманаха, крім коштовности й малої покупности такої книжки, має ще й те недобре за собою, що в найліпшому випадку буде тільки об'явом літературним, коли тим часом газета самою своєю природою перетягає справу на поле роботи громадянської, стається осередком і виразом певного руху, зав'язком певної постійної організації, якої саме нашому жіноцтву найбільше треба..."¹⁰⁾

Стрийське віче вибрало комітет для придбання фондів на новий альманах. У зв'язку з цим появилася в "Народі" нотатка від Кобринської:

"Позаяк заєдно підносяться в часописах, що будімо збори зле зробили, що не схвалили періодичного видавництва замісць альманаха, мусимо пояснити, що збори цілком не противилися такому видавництву, і овшім уважали то за річ дуже потрібну для піднесення жіночої справи, хочби для того, щоб ті справи не подавалися загалові поперекувані, як то тепер у нас буває. Ходило лиш про те, хто б зайнявся тим видавництвом, коли не можуть піднятися того жінки, які дали докази, що були би до того спосібні. Рішено отже, що

¹⁰⁾ З рукописного відділу полтавського музею. Червоний Шлях, Харків, 1923, стор. 226. (З Книгозбірні Українського Народного Дому в Торонті).

не можна від загалу жадати складок на нове видавництво, яке під іншою редакцією не знати ще, якої було би стійності, і запроєктовано, щоб ті пані, які вважаються до того спосібні, стали наперед видавати своїм коштом, як це зробили Наталія Кобринська й Олена Пчілка, на що схвалення зборів не треба”.

Редакція “Народа” при тому від себе додавала, що “жіноцтво повинно передплачувати й поширяти жіночу газету, коли вона буде ким із жінок основана і, розуміється, відповідно ведена”.

Жіночий часопис мав носити назву “Рівність”, але участь в ньому жінок могла бути тільки помічна й принагідна. Розуміється, з членів тодішньої редакційної колегії “Народа” належено міг попровадити газету тільки Франко. Мабуть, він готовий був узяти на себе це діло всеціло, якби були вигляди на його здійснення. І знову в тому важному моменті розбіжних поглядів між жінками — Франко відізався, а саме в “Народі” з дня 7 листопада 1891 р. появилася його стаття п. н. “Альманах чи газета?”¹¹⁾:

“Стрийське віче нашого жіноцтва розбуржало по трохи думку про жіночу справу в нашім краю. Між іншим дало воно притоку до досить оживленої дискусії в жіночих кружках на тему, що ліпше, чи видавати другий том альманаха з праць жіночих, в роді “Першого вінка”, чи взятися до видавання газети, хочби наразі в скромнім об’ємі і з деякою підмогою мужчин? Хоч не спеціаліст у справі жіночій, я все таки як журналіст позволю собі замітити, що по моїй думці газетина, що виходить раз у місяць по одному листковій друку, десять разів більше користи принесе для справи, ніж альманах з 30 аркушів. Альманах вийде раз на 5 або на 10 літ, розходиться дуже слабо, та й містити буде в собі статті або чисто теоретичні, далекі від сучасних, хвилих інтересів нашого жіноцтва, або, коли схоче містити й такі статті, то вони перестаріються ще заки альманах вийде у світ. Одно, що в нім може мати більше значення, це белетристика, ну, та белетристика може знайти місце і в газеті. Натомісьць газета подавати буде завжди за свіжа статті про справи біжучі, уроміку жіночого руху в нас і в Європі, дописи з провінції, обговорення нових книжок і інтересних дія нашого жіноцтва, і, коли б не подавала нічого більше, лиш те, але раз-у-раз

11) З книгозбірні пані Христі Колесси-Герич у Торонті.

систематично, то вже зробила б дуже багато для розвитку духового своїх читачок. Далі, газета має те до себе, що групує людей, громадить їх постійно довкола спільної роботи, будить і піддержує товариське почуття, якого в галицьких жінок, навіть у найбільше розвинених, звичайно досить мало. Евінци ще одно. Писати для альманаха не всяка зможе, там треба або таланту белетристичного, або ширшого читання, більшої вправи. Натомість до газети може придатну річ (допис, новинку, увагу до дискусії й т. ін.) написати не тільки можна освічена жінка, але навіть письменна селянка, бо тут само життя найліпше диктує, що й як писати.

Невеличка поміч мужчин, хочби тільки з огляду на газетярську техніку, була б бодай зразу конче потрібна, але це не повинно зражувати наших поступових жінок. Навпаки мені здається, що справа жіноча не втратила б, а виграла б навіть, коли б явно запрошено мужчин до співробітництва і поміщувано навіть голоси скептиків або й ворогів жіночого поступу до дискусії.

Щодо кошту, то він був би значно менший від коштів альманаха. Число у половині об'єму "Народа", раз на місяць (20 гульд.) з розсилкою й адміністрацією (10 гульд.), це кошт річний 360 гульд., то значить, що при передплаті 2 гульд. в рік вистачило б 180 - 200 передплатників, щоб покрити всі кошти, вчислюючи сюди навіть можливих пару конфіскат. А чи ж інтерес до жіночої справи мав би в нас бути такий малий, щоб жіноча газета не могла собі від першого разу здобути 200 передплатників? Не віриться якось.

Цих кілька слів подаю на увагу тим паням, нашим товаришкам, які раді б справу руського жіноцтва в Галиччині посунути наперед.

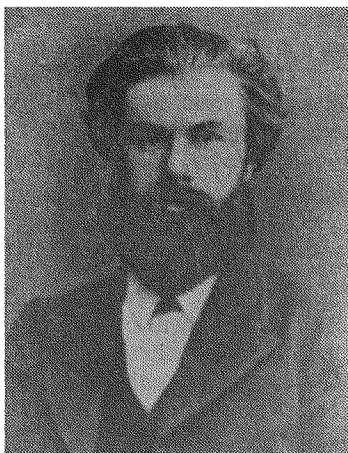
ІВ. ФРАНКО".

Ця Франкова стаття ввійшла в історію української жіночої преси, але тогочасне жіноцтво не зуміло вихіснувати його рад. Недивлячись на те, що О. Пчілка прислала гарну програмову статтю, а також інші матеріали були зібрані — "Рівність" не побачила світу. Ні Бажанська-Озаркевич, ні Ольга Франко не схотіли підписатися як редакторки.

А втім легко передбачити, якими дорогами пішла б "Рівність" при участі Павлика, коли сам Драгоманив обурювався на "дурниці, часто навіть скандальні", що їх у жіночих справах друкував Павлик у "Народі"

(29. VII. 1892). Павлик саме у зв'язку з жіночим вічем у Львові (10. IV. 1892) з участю Н. Кобринської й Ольги Франко від українок — настоював, щоб друкувати реферати польок: “та на лихо, галичанкам (і Франкові) не можна витолкувати, що того вимагає їх амбіція як русинок перед польками й жидівками”.

А вже сердитість Павлика, що “й Франко з оборонцями гр. кат. церкви” переступила всі межі пристойности в його одвертій нападі на сторінках “Народу” за “попофільство” Франка. І Драгоманів писав: “...трепещу і трохи не плачу. **Одповідь Франку верх безтактности!** Взагалі товаришам слід одповідати приватними листами, бо справа вийшла делікатна... Тепер Франко мусить або явити навіть не християнське милосердія, а буддівське, щоб промочати. А як він одповідь, то скандал вийде незвичайний. Не розумію, як таки Вам було того не догадатись!” (VII, стор. 167). (Це йшло про статті Франка в польській пресі на оборону українського духовенства та його заслуг на культурному полі).

Михайло Драгоманів

Як видно, цим разом “суперечка” прибрала гострі форми, тим більше в жіночому питанні Франко на думку Павлика був — непевний. Бажаючи загорнути український жіночий рух під виключний вплив радикалів — Павлик мобілізував усіх проти Кобринської. На запит Драгоманова, що готовий був писати до її видання, відповів:

“Щодо Кобринської, то ми всі на неї обурені, і ніхто не дасть до її видання й стрічки (обіцяв був Гарасимович — за Франка не ручу)”. (1. VI. 1893).

Дотримуючись лінії радикалів Франко не дав нічого для видання Кобринської, але коли появилася "Наша доля" в 1893 р., він у найближчому випуску "Життя і слова" (1894 р. т. I. стор. 306—308) відмітив її рецензією:

"ЖІНОЧА БІБЛІОТЕКА. ВИДАЄ НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА, книжка I. "Наша доля", збірник праць різних авторів. Стрий, 1893.

Майже рівночасно з I. книжкою "Життя і слова" появилася в світ також I книжка давно дожданої "Жіночої Бібліотеки", видаваної звісною письменницею Н. Кобринською. Щиро вітаючи це нове видавництво і бажаючи йому як найкращого ходу серед нашої суспільности, ми хочемо сказати кілька слів про зміст I-ої книжки. Вона містить ось які статті: "Жіноча справа в Галичині" Н. Кобринської, "Швачка", стих Олекси Ходовицького, "Праправнучка - Баби - Борбця" оповідання Ганни Барвінок, "Чого нам боятись?" розвідка Євгенії Ярошинської, "Відчит" Анни Грималюк, дві народні пісні, "Домашній жіночий промисл" Н. Кобринської і Марії Ревачівни, "Літературні замітки" Д-ра Дамяна М., "Вістки з заграниці і з краю" Ольги Кобилянської і Н. Кобринської, статут товариства "Охоронка". Як бачимо, зміст досить різнобарвний і порушує важні питання нашого суспільного життя. Статут становить один крок до виконання ухвал стрийського віча, щоб інтелігентні жінки по наших селах засновували такі охоронки для догляду над селянськими дітьми в часі, коли матері їх зайняті польовою роботою. Замітка М. Ревачівни про жіночий промисл у наших горах свідчить про щире заінтересовання авторки — не виробами та узорами, а долею й заробітком тих жінок-селянок, що роблять, ткають та вишивають і в яких обороні вона стає проти інших жінок, — жидівок та циганок, що відбирають їм заробіток. Панна Наталія Окуневська подала прекрасну пісню народну про долю сиріт; пісня ця, мабуть, нового складання, бо в старших збірках, в тім числі й у Головацького, ми її не стрічали. Інтересною новістю в руському виданні є "пісня про свекруху", перекладена Рахелею К. з жидівського жаргону. На жидівській жаргоновий фольклор давно звернено увагу в світі науковим (гл. хоч би Gruenbaum "Judischdeutsche Chrestomatie"), та все таки не в тій мірі, як би треба. Того самого Грінбаума "Жидівсько-польська хрестоматія", заповіджена, не вийшла досі. Пригадаю, що на мою просьбу один з кращих знавців жидівської жаргонової літератури, Бернфельд, написав був

для "Зорі" 1886 р. добрий її огляд. В "Житті й слові" ми думаємо посвятити досить місця жидівському жаргоновому фолкльорові, до чого маємо обіцяну підмогу шановного д-ра Генриха Бігеляйзена.

В першій книжці "Жіночої бібліотеки" треба ще звернути увагу на гарну поемку д. Олекси Ходовицького "Швачка". Оповідання Ганни Барвінок, написане прекрасною мовою, по своїй провідній думці, може, не зовсім надавалося до видання, яке голосить рівноправність жінок з мужчинами. Пані Ганна Барвінок взялась власне оповідати "епопею" підчинення жінки чоловікові, навіть нелюбому, в додатку ще й ідеалізуючи цю жінку.

Про статтю і замітки самої впорядчиці цієї збірки, д. Наталії Кобринської, не місце тут говорити докладніше. Це праці публіцистичні і в значній мірі полемічні. Скажемо тільки згори, що симпатизуємо з її поглядами і з тою діяльністю, яку вона розвиває для їх здійснення. Та все таки скажемо одверто, що, по нашій думці, своєю белетристикою, навіть для спеціальної жіночої справи, вона могла б зробити далеко більше, ніж публіцистикою.

Звернемо ще увагу на вісті літературні д-ра Деяна М. Подав він короткі справоздання з деяких голосних книжок німецьких: одної філософічної (Ніцше), двох драм Гавлпмана й Ібзена і двох повістей (Келлера й Гю де Мопасана). Думка без сумніву добра — вказувати нашим жінкам речі, які надаються до їх лектури, та тільки добір їх не видається нам щасливий. Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше (чи Ніче, як його пише автор зводячи його в пад. до Нічого) — цю блискучу, а фальшиву балаканину, цю справді анархістичну філософію, роблену без "царя в голові", — цього абсолютно не розуміємо. Так само дивно нам, чому в Гю де Мопасана він вибрав якраз патологічну студійку "Орля", ане згадав про найкращий твір передчасно померлого писателя "Bel ami"? Та все таки авторові заміток належить признання за те бодай, що перший у нас звертає увагу на драми Гавлпмана, автора справді знаменитих "Ткачів".

Не можемо вкінці проминути ще одної обставини: зверхній вигляд, друк, коректа, а подекуди й мова в I кн. "Жіночої Бібліотеки" просто неможливі. Ми навіть боялись би входити в детальний розбір деяких праць, поміщених у ній, щоб не передати думку автора зовсім фальшиво, держачися того, що в книжці надруковано. Такого, кажучи словом Федьковича, "шанталавого" в технічному погляді видання, яке при

тсму має таку поважну ціль і такі щирі наміри, у нас, мабуть, ще не було. Дуже жаль! Щиро бажаємо новому видавництву крім численних передплатників також доброї друкарні і доброго грамотного коректора”.

Для надмірно вразливої Кобринської був це удар, розгромлююча критика, дошкульна кривда, саме тому, що походила від — Франка. Всі безпощадні, особисті й нетактовні напасти Павлика в “Народі” були менше болючі, бо знала вона добре їх тенденційну основу.

А втім редактор “Першого вінка” ні словом не згадав, наскільки це перше самостійне жіноче видання слабше від альманаха з перед шести років. Він із увагою й повагою розглядав “Нашу долю”, розцінював її тематику й рівняв із власними плянами в “Житті й слові” — ставлячи до всього високовимогливі критерії. Хтось сказав, що в кожній критиці прихована передпосилка вищости критика над критикованим — цього не видно з рецензії Франка.

Та було в “Нашій долі”¹²⁾ щось нове, що заслуговувало на особливу увагу. Це була головна стаття Кобринської, вміщена на початку: “Жіноча справа в Галичині” (стор. 1—35), в якій піддано розглядові, хто та як відносився до українського жіночого руху від часу станиславівських зборів.

Обширно, з подрібними фактами представила Кобринська становище й тактику радикалів, доказавши непослідовне та невірливе наслідування польських соціалістів (Дашинського), і то не лише в жіночому питанні, яке розділювано на “буржуазійне” й “робітниче”. “Народ” напр. захвалюючи львівське соціалістичне віче (14. XII,

Наталія Кобринська

¹²⁾ З Книгозбірні пані Савелі Стечишин у Саскатуні.

1890), робив тим самим, як висловилаь Кобринська, рекляму для спольщення суспільности Галичини, тоді, коли на її думку “наші реформатори повинні також звернути увагу на поступування поляків у Галичині, бо вже часто заходять і такі справи, де малокультурні прагнення поляків здержують усякий культурний розвиток між українцями”. Часто остерігала Кобринська перед шовінізмом польських соціалістів, які “на Русі бачать “польського робітника”, говорять і пишуть до нього лиш по-польськи, кажуть йому святкувати конституцію 3 мая, та сердяться, що жида, які властиво повинні скорше асимілюватися до українців, осміляють ся говорити між собою жидівським жаргоном, що з обуренням заявив також в “Курієрі” б. р. якийсь Йосиф Савіцький в імені польської соціалістичної молоді (дійсно! славні соціалісти!)”.

Клясовий підхід деяких радикалів до питання жіночої освіти схопила Кобринська завваженням, що “попадянки найліпше зробили б, якби збирали гроші й висилали селянок за границю до фахових шкіл і університетів”, хоч відомо, що попадянки самі бідні й не мають засобів на шкільну освіту...”

Неприхильність, зачепливість і непослідовність поодиноких партій до жіночого руху Кобринська зводить до спільного знаменника, яким є: “Загальні й котерійні пересуди, що стають усюди перешкодою, бо на їх перетворення муситься тратити багато сил, а до яких немало причиняються наші політично-партійні незгоди, що хотіли б використати жіноцтво лиш до своїх вузьких партійних цілей”.

Дісталось теж визнавцям “нової ери”:

“... Угодовська ера, що спершись на основах вижидання ласки згори, зацитькуючи всі живіші пориви серед нашої суспільности, хотіла б також спаралізувати й українське жіноцтво, щоб воно не впоминалося за свої права й не давало світові знати про своє існування. Дійсно тяжко було б деінде знайти більш деморалізуючу політику й деморалізуючу школу для молоді. Немає факту в історії, щоб якийсь нарід відродився таким способом, щоб йому давали готове те, чого він сам собі не здобуває. І дивно, що люди, що так гаряче

поручають українському жіноцтву знання історії, так грубо самі можуть помилятися у розумінні історії людського розвою”.

Як справжній борець за нові ідеали звернулася Кобринська з кінцевим зазивом до жіноцтва:

“Сміло, жінки, ідім далше! Хай нас не зражають ніякі перешкоди, ніякі критики та насмішки! Бо на тім лиш поляє вартість одиниці, наскільки вона покаже сили в тяжкій боротьбі життя і спадаючих на неї ударах.

Тих, що не мають відваги йти за нами, або тих, що готові нас лишити, коли побачать, що то не приносить їм оплесків зо сторони мужчин, лишаймо як трупів по дорозі під час війни, бо й без них дійдемо до побіди!”

Галицьке жіноцтво не чуло досі такого сміливого голосу жінки, що зо становища всеукраїнського і все-національного вказувала на єдино-правильний шлях — шлях національно-творчих вимог свого народу, господаря на власній землі.

Колись Франко прочитавши оповідання Кобринської “Задля кусника хліба”, писав їй: “Чи знаєте Ви, що Ви написали таку штуку, якій рівної вся галицька література досі не видала?..” Ще недавно була друкована в “Народі” поема Франка “У цадика” — присвячена Наталії Кобринській¹³). Чому ж тепер Франко не хотів сказати свого осуду на порушені в її статті важливі питання?

Франко знав, що вона не мала помічниць, тим більше жаль до нього здався Кобринській оправданам, бо “як можна від одної людини стільки вимагати”...

Коли зважити, як лютував Павлик, щоб критикувати “І. книжку Жіночої Бібліотеки скаженої Кобринської — такої скандальної, що хоть повіситися: — треба їй це раз сказати” (Переписка, VIII, стор. 10) — тоді й видно, що в цих умовах Франко сказав багато самими тільки словами, що “згори симпатизуємо з її поглядами і тою діяльністю, яку вона розвиває для їх здійснення”. Як би Франко в полеміці станув виразно по стороні Кобринської, що як неблагана Немезис ви-

¹³) Близькі особи до Кобринської вбачають її в бистроумній Фрузі, що спасла Лиса Микиту.

вела проступки радикалів, Павлик міг наробити ще більшого “скандалу”, ніж це було з статтями Франка в обороні духовенства. Адже ж він недивлячись на гарячу виборчу акцію, з’їзди й партійні наради, на власну посольську кандидатуру, на насильні вговорювання Драгоманова — не міг переложити на пізніше відсічі Кобринській. Тим і треба пояснити фразу Франка про публіцистичні писання Кобринської, що наложила на неї печать мовчання.

У зв’язку зо своїми громадськими починами Кобринській уже не раз доводилось зазнати прикростей і не піддаватись їм. Під впливом Франка писала вона в “Першому Вінку” з приводу станиславівського товариства:

“... кожна історична доба кидає наперед лиш часть людей, з-поміж яких вибігає ще мала горстка якби заповідження життя, що відроджується. Аж пізніше всі приходять до того самого переконання, що вони, тих однак перших віщунів дуже зле вітають, не щадять підозрінь і прикростей і називають їх ворогами загального спокою й ладу. Оце є й джерело, з якого пливуть так многі нещасні історії мучеників, яким гірко приходило й приходить не раз терпіти за те, що перші завважили й сказали про нові потреби загалу”.

Чи за радою завжди для Кобринської авторитетного Франка, чи тільки в наслідок безуспішних дальших видань “Нашої долі” (1895, 1896) — вона остаточно покинула публіцистику й зайнялася белетристикою, але жаль за це заховався в ній на довго.

Коли Франко редагував “Літературно-Науковий Вістник”, вже в першому річнику склав він данину жіночому рухові, вміщаючи власний переклад статті відомої на той час німецької авторки багатьох студій з обсягу фемінізму — Кеті Шірмахер¹⁴⁾: “Жіночий рух у Франції і в Німеччині” (1898, т. III, стор. 136—144). Авторка розглядає розвиток фемінізму в залежності від національного характеру, державної форми й панівного духа даної країни. Без сумніву, вибір Франка був щасливий.

¹⁴⁾ Її твори тоді перекладано на інші мови, пор.: Kaethe Schirmacher “Le féminisme”, Paris, 1898, стор. 73.

Однак Кобринська з того приводу так писала до О. Маковей¹⁵):

...Ось тепер вельми застановила мене стаття Франка в Вістнику, перекладена з німецького. Чим мої статті були гірші? Хай скаже кожний посторонній чоловік. Гадаю, що вони могли навіть мати більше інтересу для нашого загалу, одно, що були оригінально написані, друге, що трактували про біжучі соціальні та політичні справи, які заривали наші крайові інтереси так у парляменті, як у соймі, школах і інших близько нас обходячих організаціях. — Всі майже наставали на те, щоб не писати, я замовкла. Взятася до белетристики, а що мене чекає, можна предвидіти. (10. IX. 1898).

Наскільки ці докори Кобринської відносилися до Франка, могли б вяснити її власні спогади про український жіночий рух та переписка з Франком до 1906 р. Про них згадує Ірина Величко, сестринка Кобринської, що вивезла з собою весь її архів у советську Україну. Вміщаючи в журналі "Західна Україна" при нагоді "Франкових днів" наведену відбитку листа Франка до Кобринська, вона подає в його поясненнях:

В недрукованих споминах Кобринської "Я і жіноче питання — до моєї біографії, моменти з мого життя й життя нашої суспільности" знаходимо багато цікавих записок про Франка, які вяснюють деякі моменти з його життя й творчости і можуть бути цінним вкладом для вивчання Франка".

Згадані матеріяли досі неопубліковані, а свідоцтво Кобринської, що належала до невеликого гурта людей, які все стояли коло Франка і не покидали його в найтяжчих хвилинах, без сумніву збагатило б відомості з цієї ділянки.

Заслуги Франка для українського жіночого руху відзначила Кобринська на 25-річному ювілеї його творчої праці, дякуючи в своєму святочному привіті за його поміч жіночим змаганням до рівноправности. У Збірнику "Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльности — складають українсько-руські письменники" (Львів, 1898, стор. 240 малої вісімки, з портретом ювілята) взяли участь такі автори: Леся Українка (Поет під час облоги — Товарищі

¹⁵ Ф. Коцовський "Листи Н. Кобринської до О. Маковей", "Жінка", Львів, 1937, чч. 21-22.

З 25-РІЧНОГО ІВІЛЕЮ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ І. ФРАНКА:

Горішній ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, о. О. Кишакевич, Іван Груш, Денис Лукіянович, В. Івасюк. Середній ряд: Іван Колач, Володимир Ігнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Сидять: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Д. Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський.

на спомин), Н. Кобринська (Чудовище, народня казка), Віра Лебедова (Вірші), О. Пчілка (оповідання), Уляна Кравченко (Сонети), Климентія Попович-Боярська (вірші: Колись і нині), Євгенія Ярошинська (Чарівний напій, байка).

Про відзивчість Франка до проявів жіночого руху свідчить його нотатка в Літер. Наук. Вістнику, 1899, т. V, 206¹⁶⁾:

— Чеський часопис *Zensky Svet* в числі першим із цього року подав у перекладі цілу промову, яку мала п. Наталія Кобринська на академії, що відбулася дня 2 падолиста м. р. на пам'ятку столітнього ювілею нашого письменства. В ній, як відомо, п. Кобринська говорила про участь жінок в українсько-руським письменстві. *Zensky Svet* при цій нагоді вислазуюється з великими похвалами про діяльність п. Кобринської на полі письменства та жіночого руху. Наскільки нам відомо, з праць п. Кобринської на чеське перекладений "Пан сюддя" в часописі *Kvety*".

Свої погляди на український жіночий рух висловив Франко у доповідях, виголошених у березні 1901 р. у Перемишлі про останні десятиліття XIX віку. Тоді на вступі заявив він, що хоче показати, як разом із літературною творчістю розвивалася не тільки мова, постична форма, обсяг інтересів..., але і — "щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття". З нижче наведеного уривку Франкових доповідей зрозуміло буде, чому українське жіноцтво весь час міцно стояло на національних позиціях, не даючи себе звести міражам інтернаціоналізму, чому український жіночий рух є так глибоко національний.

"... У 80-их роках і в Східній Україні й в Галичині виступає цілий ряд жінок, а серед них визначаються відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лярисса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все це імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати є добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робиться

16) З Книгозбірні Т-ва "Читальня Просвіти" в Вінніперу.

також публіцисткою й піонеркою жіночого руху в нас, організує жіноче товариство, агітує за подаванням петицій в цілі поширення жіночої освіти й жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, з німками та чешками, одним словом силкується втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ця публіцистична й агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, велася може не досить систематично й не досить свідомо та не викликала такого руху, як надіялася ініціаторка, але її літературна діяльність почалася в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом у Львові жіночий альманах "Перший вінок" належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоч може не всі авторки, що зложилися своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, проте для історика нашої культури і нашого національного відродження ця книжка завжди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній мов у дзеркалі малюється і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішому часі, і перші початки та умови нового руху, і сучасний економічний і соціальний стан української жінки селянки й інтелігентки, та почуття й ідеали жіночої молоді, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок галичанок і придніпрянок переплітаються й зливаються в одну гармонію, почуття дружності й духової близькості незважаючи на політичні межі виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще настільки вироблене, свідоме й самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижуючися поза рівень, назначений тим першим альманахом. Але факт, що воно вперше піднялося на цей досить високий рівень, варт пам'яті. Не потребуємо доказувати вагу жіноцтва в розвитку національної свідомости й національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держиться форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідеї, погляди, уподобання й привички, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини ХІХ в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймалося московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загніжджувалася в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдоаристократичність, нехить і нетолеранція до свого рідного, байдужість до українства. Той

І. Франко, О. Кобилянська, Н. Кобринська, І. Труш.

погубний дух висисали з матірнім молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодих українців на літературній ниві, під стягом української мови і нових демократичних і народолюбних ідей, була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самому ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Від тепер можна було надіятися кращого, швидшого росту нашого розвитку — і ця надія, незважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела". (Молода Україна, Вінніпег, 1920, стор. 36-7).

Останнім зверненням Франка до української жінки можна вважати вірш поета знайдений у його архіві з датою 3 лютого 1916 р. з наголовком: "Зоні Юзичинській", себто присвячений студентці львівського університету, що піклувалася Франком під час його хвороби:

Не мовчи, коли гордо пишаючись,
Велегласно брехня гомонить,
Коли, горем чужим утішаючись,
Зависть, наче оса та, бринить,
І сичить клевети, мов гадюка в корчі, —
Не мовчи!

Говори, коли серце твоє підіймається
Нетерплячкою правди й добра,
Говори, хай слів твоїх розумних жахається
Слямазарність, бездарність стара,
Хоч би ушам глухим, до німої гори, —
Говори!

(Твори, т. XIII, Київ, 1954, стор. 391)

А в погідний вечір, останній чудового місяця травня 1916 року, українське жіноцтво і Наталія Кобринська устами молоді Ориси Величківської¹⁷⁾ так прощали на завжди Івана Франка:

І ми, жінки клонимо голови перед Тобою, великий наш мученику, пророче, Мойсею, каменярю, поете української долі.

Клонимо голову перед тим, хто простував духові шлях, хто

бажав для скованих волі,
бажав для нещасних долі
і рівного права для всіх.

І ми, жінки, прийшли у стіп Твої могили зложити наші серця, нашу найглибшу пошану Тобі, що виступав в обороні всіх пригнічених і зобиджених, що бажав рівних прав для поневоленої жінки.

Своїм життям, своєю 40-річною працею й боротьбою за визвольну ідею розбив Ти скалу заскорузлости та вивів Україну на новий шлях правди, перетворив рабів у свідомий своєї цілі та призначення народ.

Гарячі Твої слова запалили в серцях новий вогонь, нову віру. Крилате слово облетіло всі закутки України, сміливі думки запалило в молодечих головах і змінило біль у боротьбу на життя і смерть.

А де лише залунав поклик до визволення, гинули сльози, сум, нещастя.

Сила родиться й завзяття,
Не ридать, а добувать
Хоч синам, сли не собі
Кращу долю в боротьбі.

Твоя палка й надхненна пісня пориває з собою, веде на спасенну путь.

Квіт нашої молоді, гордість нашої землі, Українське Січове Військо, в рядах якого б'ються й українські жінки, веде Твоя пісня до перемоги за славу долю України.

І востаннє доля закепкувала над Тобою, великий наш мученику; в останніх життєвих хвилинах, на склоні віку зазнав борець за волю рідного краю і права людини московського кнута та ярма.

Спи спокійно, — ідея, за яку Ти боровся, житиме в наших душах.

Або смерть, або перемога —
Це наш оклик босвий.
До відважних світ належить,
Киньмо боязнь навісню,
Тільки кров і труд здвигне нам
Нову, кращу Вітчину.

---

¹⁷) Пам'яті Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону), звадив Михайло Возняк, Відень, 1916, накл. Союзу Визволення України, стор. 82 - 3.

ЗМІСТ

	стор.
Вступ	5 - 6
I. Любов і подружжя	7 - 72
II. Жіноче питання	73 - 116
III. Український жіночий рух	117 - 154

СВІТЛИНИ

I. Франко	3, 8, 61, 69, 82, 135, 149, 152
О. Хорунжинська-Франко	55, 61
Діти Франків	68
О. Бажанська-Озаркевич	107
М. Драгоманів	141
О. Кобилянська	116, 149, 152
Н. Кобринська	96, 119, 144, 149, 152
У. Кравченко	103
о. В. Озаркевич	101
С. Окуневська-Морачевська	128
Анна Павлик	37
Михайло Павлик	76
К. Попович-Боярська	105
О. Пчілка	132
О. Рошкевич	16, 99
I. Труш	152
Збірна світлина з 25-річчя І. Франка	149

ФОТОКОПІЇ

Лист І. Франка до Н. Кобринської	130, 131
Заголовний листок "Першого вінка"	134